

ÓZBEKISTAN RESPUBLİKASI XALIQ BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ
ÁJİNİYAZ ATINDAG'I NÓKIS MÁMLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ
İNSTITUTI PEDAGOGİKA FAKULTETİ

MAK da qorgawğa ruxsat etilsin

Pedagogika fakul'teti dekanı

_____ Sh.Saparov

5111100 – Muzıka tálimi baǵdarı

BAKALAVR PITKERIW JUMI'SI'

TEMA:

**Jaslardı milliylikke tárbiyalawda «Edige» dastanındaǵı
jıraw namalarınń áhmiyeti**

Talaba:_____Aytjanova Gawhar

Ilimiy basshı:_____dotsent İ.R.Jumanıyazov

«Jaqlawğa ruxsat etilsin»

_____ dotsent S.M.Tajetdinova

“Muzıkalıq talim” kafedrası baslıǵı

Nókis – 2017

Tema: Jaslardı milliylikke tarbiyalawda «Edige» dastanındaǵı jıraw namalarınń áhmiyeti.

JOBA

Kirisiw

I-BAP

- 1.1 Qaraqalpaq jırawlarınń repertuari
- 1.2. Qaraqalpaq jırawlarınń tariyxıy jırları
- 1.3. Ormambet biydiń tolǵawı

II-BAP

- 2.1. Jaslardı milliylikke tarbiyalawda «Edige» dastanındaǵı jıraw namalarınń áhmiyeti
- 2.2. «Edige» dastanında Jumabay Bazarovtıń atqarǵan terme tolǵawları
- 2.3. Tolǵaw namalarınń áhmiyeti

Juwmaqlaw

Paydalanılǵan ádebiyatlar

MAZMUNI

Joba	- 2
Mazmunı.....	- 3
Kirisiw.....	- 4

I-BAP

1.1.Qaraqalpaq jırawlarınń repertuari.....	-10
1.2. Qaraqalpaq jırawlarınń tariyxıy jırları.....	-15
1.3. Edige dastanı	-20

II-BAP

2.1.Jaslardı milliylikke tarbiyalawda «Edige» dastanındaǵı jıraw namalarınń áhmiyeti.....	-23
2.2. Jumabay Bazarovtıń atqargan terme tolǵawları.....	-28
2.3. Tolǵawlardın` ta`rbiyalıq áhmiyeti.....	-38
Juwmaqlaw.....	-51
Paydalanılǵan ádebiyatlar.....	-58

KIRISIW

Temaniń aktuallıǵı: Bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń muzıka mádeniyatına degen ıqlasın arttırıw ushın xalqımızdıń milliy miyrası bolǵan jırawshılıq óneri hám onıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında mektepte sabaq barısında jırawshılıq óneriniń áhmiyeti hám onda dástanlardı jırlaw arqalı xalqımızdıń salt dástúri úrp-ádeti hám xalıq namaları arqalı tárbiya beretuǵınlıǵın aytıp beriw kewilge muwapıq is bolıp esaplanadı. Oy-pikiriniń keńeyiwine hám rawajlanıwına muzıka mádeniyatına degen bilimlerdi iyelewde hám olardı praktikalıq iskerlikke tayarlawda qaytalaw sabaqların ótkeriw rolı ullı. Sonlıqtan mekteplerde muzıka sabaqların ótkeriwdiń hár qıylı jolların bilip, olardı oqıwshılar sanasına jetkeriw hár bir oqıtıwshınıń aldına qoyılǵan baslı máseleleriniń biri.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları: Jıraw ónerine degen túsiniklerin engiziwge tayarlaw hámde dástanda, terme-tolǵawda, qosıqlardaǵı tálim-tárbiya haqqındaǵı násiyat sózlerin oqıwshılarga úyretip barıw hám onıń áhmiyeti haqqında keń túsinikler berip barıw.

İzertlew ob`ekti hám predmeti: Muzıka mádeniyatı. Mektepte muzıka mádeniyatı sabaqlıqlarında jırawshılıq óneri haqqında pikirler alısıp barıp túsinikler beriw hám onı jetilistiriw.

İzertlew metodikası hám usılları: Tiykarınan muzıka oqıtıw metodikası, pedagogikanıń izertlew usılları.

İzertlew nátiyjeleriniń ilimiylik tárepten jańalıq dárejesi. Bakalavr pitkeriw jumısı metodikalıq xarakterge iye.

İzertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám qollanıwı. Mektep oqıtıwshıları hám mektep oqıwshıları ushın bakalavr pitkeriw jumısınıń nátiyjelerinen metodikalıq qollanba túrinde paydalanılıwı múmkin.

Jumıstıń dúzilisi hám quramı: Bakalavr pitkeriw jumısı kirisiwden, 2 bap, juwmaqlaw bólimi hám ádebiyatlar diziminen dúzilgen.

Jumistń tiykargı nátiyjeleri: Bakalavr pitkeriw jumısında jırawshılıq óneriniń jaslarǵa tárbiya beriwdegi tutqan ornı haqqında sabaq barısında jıraw ónerine degen túsiniqlerin engiziwge tayarlaw hámde “Edige” dástanında, terme-tolǵawda, qosıqlarda, namalarda tálim-tárbiya haqqındaǵı násiyat sózlerin oqıwshılardıǵa úyretip barıw hám onıń áhmiyeti haqqında keń túsiniqler berip barıw hám olardıń oylawın rawajlandırıw ushın hár qıylı mısallar, qızıqlı oyınlar arqalı jetkerip beriw.

Juwmaq hám usınıslardıń qısqasha ulıwmalastırılǵan kórinisi: Mektepte muzıka mádeniyatı sabaqlıqlarında jırawshılıq óneri haqqında pikirler alısıp barıp túsiniqler beriw hám onı jetilistiriw.

Temanıń aktuallıǵı: Bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıń muzıka mádeniyatına degen ıqlasın arttırıw ushın xalqımızdıń milliy miyrası bolǵan jırawshılıq óneri hám onıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında mektepte sabaq barısında jırawshılıq óneriniń áhmiyeti hám onda dástanlardı jırlaw arqalı xalqımızdıń salt dástúri úrp-ádeti hám xalıq namaları arqalı tárbiya beretuǵınlıǵın aytıp beriw muwapıq is esaplanadı. Oy-pikiriniń keńeyiwine hám rawajlanıwına muzıka mádeniyatına degen bilimlerde iyelewde hám olardı praktikalıq iskerlikke tayarlawda qaytalaw sabaqların ótkeriwdiń rolı ullı. Sonlıqtan mekteplerde muzıka sabaqların ótkeriwdiń hár qıylı jolların bilip, olardı oqıwshılar sanasına jetkeriw hár bir oqıtıwshınıń aldına qoyılǵan baslı máseleleriniń biri.

Jumistń maqseti hám wazıypaları: Jıraw ónerine degen túsiniqlerin engiziwge tayarlaw hámde dástanda, terme-tolǵawda, qosıqlarda tálim-tárbiya haqqındaǵı násiyat sózlerin oqıwshılardıǵa úyretip barıw hám onıń áhmiyeti haqqında keń túsiniqler berip barıw.

Jıraw-baqсылardıń tvorchestvosına xarakterli bolǵan diklomatsiya: yumor-satıralıq momentler qosıq dóretiwshiliktiń ayrıqsha bir forması-improvizatsiya házirgi dáwirdegi ádebiyat hám kórkem-ónerdiń rawajlanıwına belgili dárejede óziniń unamlı tásin tiygizedi.

Solay etip jıraw-baqsılar tvorchestvosın úyreniwdiń áhmiyeti olardıń tvorchestvosınıń spetsifikalıq ózgesheliklerin ashıw menen birge, jıraw-baqsılardıń siyasıy jámiyetlik jaǵdaylarǵa kóz qarasın tvorchestvosı arqalı belgili ideyalardı jırlaytuǵının hám bul xalıqtıń kórkem-óneriniń kóp elementlerin óz ishine alǵan túriniń óz dáwirini, ushın ǵana emes, al biziń ǵárezsiz dáwirimizde de ádebiyat penen kórkem-ónerdiń rawajlanıwında óz úlesin qosıp atırǵanlıǵı menen de belgilenedi.

Xalıqtıń ruwxıy ómirindegi qádir-qımbatına qarap qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń sulıwlıq hám danalıq jırshıları dese boladı.

Oqıwshılardıń yadta saqlaw hám oylaw qábiletin ósiredi. Muzıkaǵa degen qızıǵıwshılıǵın ósirip jetilistiredi.

Hár bir millettıń óziniń ruwxıy dúnyası, madeniyatı bar. Bul jatqan bir óz aldına ǵáziyne. Hár bir xalıqtıń tili, etnografiyası, arxitekturası, ádebiyatı, muzıkası, tantsa(oyını), fol'klorı boladı.

Atqarıwshılıq óneri qaraqalpaq xalqınıń eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazlarımızdıń bir toparın quraydı. Olardıń sazı menen sózi miynet adamlarınıń tilegine únles, tilegine say bolıp keledi. Xalıqtıń ádebiyatı menen iskusstvosınıń rawajlanıwında belgili dárejede úles qosqan atqarıwshılardıń xızmeti xalqımızdıń kóp ásirlik tariyxınıń alın betlerin tolıqtıradı. Olar ózleriniń kelip shıǵıwı jaǵınan tereń tariyxıy tamırlarına iye.

Qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen kiyatırǵan basıp alıwshılardıń hám ústem toparlarǵa qarsı gúresi, olardıń joqarǵı moral'lıq qásiyetleri, miynet qatnasıqları, úrip-ádeti, mádeniyatı atqarıwshılar tárepinen óz tvorchestvosında kórkem boyawlar menen sıızıp berilgen. Sonlıqtan da xalıq namaların saqlaw, rawajlandırıw dástúrlerinde atqarıwshılardıń tutqan ornı oǵada ullı.

Atqarıwshılar jıraw, baqsı, qıssaxan, sazende, qosıqshı bolıp bir neshe topardıń bólinedi. Sonıń ishinde jırawlar shıǵısı jaǵınan qaraqalpaq xalqınıń sol massegetler dáwirinen kiyatırǵan eń eski ónerpazi esaplanadı.

Sonday-aq, Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqları arasında da Qobız benen atqaratuǵın jırawshılıq óneriniń kútá erteden kiyatırǵanlıǵı málim.

Jırawlar batırлық jırlarınıń tiykargı atqarıwshıları esaplanıp, olar xalıq basındaǵı awır miynet, joqshılıq zarı, tereń qayǵısına sherikles, dártine dártles bolıp, qayǵısın umıttırıwdaǵı jalǵız kewil xoshı bolıp, mın-mınlaǵan tıńlawshı auditorıyasınıń júregin terbetip otırdı.

Biz joqarıda jırawlar qaharmanlıq dástanlardı Qobız benen atqarǵan dedik. Sonlıqtan jıraw degenimizde biz Qobızdı eske alamız. Jıraw sózi qobız ekewi egizdiń sınıarınday jupkerlesip birge jasaydı. Sonıń ushın biz qobız ásbabı tuwralı qısqasha túsiniń beriwdi de maqul kórdik.

Qaraqalpaq xalqınıń arasında shıǵısı jaǵınan eń góne, eski muzıkalıq áspablardıń biri-Qobız. Qobız-ásbabı qaraqalpaqlardan basqa kópshilik shıǵıs xalıqları, qazaq, qırǵız, ózbek, uyǵır, ulıwma túrk tilles xalıqlardıń kópshiliginde, sonday-aq ukraynlarda (bandur) taǵı basqa xalıqlarda gezlesedi. Qobız ásbabı óziniń qurılısı, jırawdıń aytıw texnikası hám de basqa da kóplegen tariyxıy dereklerge qaraǵanda ol kútá áyyemgi áspab bolǵanlıǵı málim.

Qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń epikalıq hám muzıkalıq repertuarı qaraqalpaq xalqınıń milliy baylıǵı bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik sózlik hám sazlıq fol`klorlıq miyrasınıń biziń dáwirimizge kelip jetiwinde joqarıda atı atalǵan qaraqalpaq-jıraw baqsılarınıń xızmetleri oǵada úlken. Haqıyqatında baqsı-jırawlar tárepinen dóretilgen usı bay ráńbe-ráń fol`klorlıq miyras bolmaǵanda házirgi ádebiyattıń, muzıkanıń kórkem-ónerdiń tuwılıwı, rawajlanıwı bolmaǵan bolar edi. Kóp ásirlik qaraqalpaq jıraw-baqsılar tvorchestvosınıń házirgi zaman qaraqalpaq milliy iskusstvosı ushın áhmiyeti usında. Bul janrdıń negizgi atqarıwshıları jırawlar ekenligi málim. Jıraw sózi negizinde jır jırlawdan kelip shıqqan. Tiykarınan qaraǵanda jır sózi de usı tolǵawǵa jaqın. Sebebi, «jırlaw» menen «tolǵanıw» arasında bir-birine jaqınlıq bar. Bul haqqında Korsh «jıraw júregin jırtıp jırladı. Tańǵa jaqın tolǵandı botaday bozladı» deydi. Demek tolǵaw menen jır arasında da bir-biri menen baylanıstırıwshı belgiler seziledi. Solay bolsa da, bul janrdı qazaq xalqı «jır», qırǵızlar «ır», qaraqalpaqlar «tolǵaw», noǵaylar «bozlaw» dep ataydı. Bul janrlar usı tórt xalıqtıń ádebiyatında da tap XIX- ásirge shekemgi poeziyasında

tiykarǵı janrlar bolıp qalǵan. Al, ayırımlarında tap usı kúnge shekem dawam etedi. Bul janrlardı quwatlaw 14-15 ásirdegi ulıwma túrkiy jazba poeziyasınıń wákillerinde de bar. Máselen Xorezmiy» «Ey jıraw Qobızındı qolǵa alıp, saızındı gúnirent» dese, Lutoriy «Áy jıraw Qobızındı qolǵa alıp, tolǵawındı basla» deydi. Bul eki danışpan shayırdıń birewin jıraw-sazende sıpatında qabıl alsa, ekinshisi onıń sózine úlken itibar berip, shayır sıpatında bahalaydı. Bul jaǵdaylar biziń jırawdı sazende, atqarıwshı sıpatında qabıl alıwımız benen bir qatarda, shayır sıpatında qabıl alıwımızdı talap etedi.

Lekin jırawlardıń hámmesi de shayır emes. Onıń atqarıwshı hám shayır toparları da bolǵan. Shayır bolǵan toparları úlken talantqa iye bolıp, óz oyınan tolǵawlar, dástanlar oylap tawıp, onı Qobız járdeminde xalıqqa taratqan. Xalıqta jazıw, sıızıw kem rawajlanıp, baspaxana qalıplespegen dáwirlerde ózleri tolǵaw hám dástan shıǵarıp, onı xalıqqa tarqatıw múmkinshiligi az bolǵan adamlar bálent lapızlı atqarıwshı jırawlardan paydalanǵan. Ayırımları qıssaxanlıq ónerlerin kásip etken. Sol tiykarda olardıń shıǵarmaları fol`klorlıq miyrasqa ótken. Usınday sebeplerge kóre Orta Aziya xalıqlarınıń kópshiliginde avtorlıq poeziya saqlanǵan. Sebebi onıń avtorları xalıq.

V G Belinskiy: «Negizinen alganda hár qanday shıǵarmanıń da avtorı boladı. Biraq xalıq eleginen ótip, ulıwma xalıq mülkine aylanǵan shıǵarmadan artıq shıǵarmanı tabıw qıyın»-deydi. Solay bolsa da, ulıwma fol`klorlıq hám jeke avtorlıq shıǵarmalardıń ózine tán bolǵan ózgeshelikleri boladı.

Atqarıwshılar ulıwma ádebiyat, iskusstvosında yadkeshlik hám improvizatorlıq dárejesi jaǵınan oǵada kúshli ónerpazlar bolıp esaplanadı. Olar nebir qıyın namalar, mınlaǵan dástan qatarların yadlap alıp, uzaq-uzaq tańlarǵa sozılǵan keshelerde xalqımızǵa ruwxıy lázzet baǵıshladı. Olar akter joqta- akter, saxna joqta-saxna, salist joqta-salist wazıypasın atqarıp, óner- mádeniyatımızdıń xalıqqa taratıwshı sheberleri boldı. Sonlıqtan xalıq óz atqarıwshıların tereń húrmetlep, olardıń atqarıwshılıq talantına tań qalıp ilahiyda káramatlı kúsh dep túsinedi.

Jıraw-baqsılardıń tvorchestvosına názer awdarǵanımda olar xalıqtıń sózlik hám sazlıq iskusstvosın saqlawshılar hám atqarıwshılar ǵana bolıp qalmastan shin mánisinde dóretiwshiler bolıp esaplanadı.

I-BAP

1.1 Qaraqalpaq jırawlarınıń repertuari

QARAQALPAQ XALQINDA JIRAWSHILIQ ÓNERİNİN’ RAWAJLANIW JOLLARI

Jıraw qolına qobız alıp xalıqtıń ádebiy miyrası bolǵan dástanlardı, tariyxıy jırlardı jırlap, jıynalǵan kópke tamasha beriwshı, óz zamanınıń arızıw ármanın aytıwshı, qobızǵa qosıp awızeki ádebiyatınıń úlgerin naqıl, maqal, aqıl sózler, tolǵaw termelerdi násiyatlawshı sóz sheberi, úlken talant iyesi, xosh hawazlı sazende bolıp esaplanadı.

Atı ańızǵa aylanǵan Soppaslı Sıpıra jıraw menen birge Qorqıt Ata, Asan qayǵıdan tartıp sońǵı begili bolıp júrgen Toqtamıs xannıń saray jırawları Kamalzada, Jahanmırza XVII-XIX ásirlerde jasaǵan Jiyen, Qalmurat, Qazanbay, Shankot, Jiemurat, Nurabılla, Aytuwar, Qabıl, jaqın aradaǵı Bekmurat, Qurbanbay, Erpolat, Xojambergen (Ógiz jıraw), Esemurat, Qıyas, Asqar, Paleke, Atamurat, Óteniyaz, Qulamet, Arzımbet, Jumabay, Jiemurat, Jaqsılıq h.t.basqa da xalıq poeziyası menen iskusstvosında atın shıǵarǵan talay jırawlar atqarıwshılıq ónerimizdiń kóp ásirlik dástúrin búgingi kún menen ushırastırıwda sadıqlıq penen xızmet etip keledi. Olar atqarǵan Alpamıs, Qoblan, Qırıqqız, Erqosay, Ershora, Edige, Ersayım, Sháriyar, Máspatsha dástanları óziniń keń tıńlawshılarına iye bolıp, xalıq tárepinen tereń súyispenshilikke iye bolıp keldi. Qobız shertiw, jır jırlaw, yaǵnıy jırawdıń jırawshılıq óneriniń eń dáslepki deregin házirgi qaraqalpaq jırawları Soppaslı Sıpıra Jıraw menen baylanıstıradı. Qaraqalpaq xalqınıń sońǵı waqıtlarındaǵı eń iri belgili jırawları Xojambergen (Ógiz jıraw), Erpolat, Qurbanbay, Esemurat jırawlar Soppaslı Sıpıra jırawdı Qaraqalpaq jırawlarınıń eń ullı ustazı dep esaplaydı.

Soppaslı Sıpıra jıraw kóp ǵana túrkiy tilles qáwimler, noǵaylı birlespesinde yamasa Alın Orda xanlıǵı quramında jasaǵan bir dáwirde ómir súrgen qazaq, bashqurt, tatar, noǵay fol’klorında da atı menen keńnen saqlanǵan. Ol qaraqalpaq jırawshılıq óneri baslawshılarınıń biri, ullı kórkem sóz sheberi sıpatında tilge alınadı.

Soppaslı Jırawdın atı, tvorchestvosı Qorqıt ata, Asan qayǵı, jiyrenshe Sheshen sıyaqlı kópshilik túrkiy tilles xalıqlarǵa ortaqlı bolıp qaladı. Belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov taǵı basqalar qaraqalpaq jırawshılıq deregin Soppaslı Sıpıra jırawdın atı menen baylanıstıradı. Olar Toxtamıs xannıń tusında Noǵaylı awqamınıń Qulay dáwirinde jasaǵanı haqqında óz miynetlerinde maǵlıwmat beredi. 1723-jılı Sırdár'yanıń orta jaǵalawların jaylaǵan qaraqalpaqlardı Qalmaqlar (Jongarlar) menen qazaq xanı Abılxayırhan shabadı. Bul jaǵdaylar qaraqalpaqlar ushın oǵada awır boladı. Olar usıǵan baylanıslı «Joqarǵı» hám «Tómengi» qaraqalpaqlar bolıp ekige bólinip ketiwge májbúr boladı. «Joqarǵı» qaraqalpaqlar Samarqand, Buxara, Zarafshan tárepine kóshti. Olar Nurata, Bulıńır, Janbay, Kenimex, Kenine, Tamuol, Ramıtan, Baysın, Miyankól rayonların jayladı.

Usı Joqarı Qaraqalpaqlardan shıqqan ataqlı jırawlar Jiyen jıraw, Aytuar, Qabıl, Qalmurat, Erbay, Shankot, Jiyenbay, Qazaqbay, Bekmurat, Qurbanbay. Házirgi Qaraqalpaqstan átirapında jasaǵan jıraw-baqsılar menen tvorchestvolıq baylanısta bolǵan, barıs-kelis etip turǵan.

ásirese, ustazdan shákirt shıǵarıwda bul mádeniy baylanıslardıń xızmeti oǵada ullı bolǵan. Ustazlardıń shákirt tayarlaǵanı haqqındaǵı tariyxıy xalıq qosıqları Nurata, Bulıńır, Janbay rayonlarında elege shekem sol túrinde aytılıp kelmekte.

Jırawlardıń shertetuǵın ásbabı «Qobız», qaraqalpaq xalqınıń arasında shıǵısı jaǵınan eń góne eski muzıkalıq saz ásbabınıń biri.

Jırawlarımız házirgi kúnde de jırawshılıq ónerin xalqımızǵa taratıp, úlken-úlken kontsertlerge qatnasıp jıraw jolların qobız namaların, dástanlardan terme-tolǵawların jırlap kiyatır.

Mine sonlıqtan da biz qobızdı qaraqalpaq sazlarınıń atası, eń tiykarǵı eski milliy saz ásbaplarınıń biri sıpatında tanıymız hám tán alamız.

«Jıraw» sóziniń shıǵıw negizi «jır jırlaw» negizi «jır» túbir sózinen kelip shıqqanı ilimpazlar tárepinen dálillengen. Jırawlar urıslarda, sawashlarda

jawingerlerdiń aldında, yaǵnıy aldınǵı sapta bolǵan hám olardıń ruwxın kóterip jırlar jırlaǵan hám keleshekti boljawda úlken orın tutqan.

Bul jırshılardı, jırawlardı patshalar da, xanlar da óz saraylarında uslap jırların tıńlaǵan. Qaraqalpaq jırawınıń saz ásbabı qobızdıń ózine tán shertiliwine qaray namaları bar. Bunı Jumabay jıraw Bazarovtıń atqarǵan terme-tolǵaw, dástanları arqalı keńirek talqılamaqshımız.

Jumabay jıraw Bazarov

Jumabay jıraw 1927-jılı 22-oktyabrde Tashawız oblasti, Góne Urgench rayonınıń 13-awıl sovetinde tuwıladı. Sońınan Xojeli rayonınıń «Tamır ayaq» awılına kóship keldi.

Jas Jumabay 5-klasstı pitkergennen keyin oqıwın dawam ettire almadı. Sebebi ata-anası qartayıp, jumısqa jaramsız bolıp kaldı. Soǵan baylanıslı Jumabay «Jańajap»tın boyındaǵı «Jappas» awılınıń malın baǵıp júredi.

Ullı Watandarlıq urıs jıllarında ol Ashxabad, Charjou, Krasnovodsk qalasındaǵı FZO mektebinde tarbiyalanadı, 1948-1950-jılları Końıratqa kelip, Esemurat Nurabillaevqa shákirt boladı hám onnan terme-tolǵawlardı «Qoblan», «Shár'yar», «Edige» dástanların úyrendi.

Jumabay Bazarovtıń atqarıwshılıq jırawshılıq xızmeti 1950-jıldan baslanadı.

«Xojeli rayonında Nurımbet zerger degenniń awılındaǵı bir toyǵa shaqırtıldım, bul toyǵa mennen basqa da baqsılar kelgen eken. Úlken qurdıń bir shetinde maǵan tósek tósedı de,-jańaǵı baqsı menen qatar ayta ber.., dep ruxsat etildi.»-dep eske túsiredi Jumabay Bazarov. Sózin dawam etip ol: «Men terme-tolǵawlardı atqarıp bolıp, dástangá kiriser aldında jańaǵı baqsı betke qarasam, onıń átirapındaǵı tıńlawshılar kem-kemnen azayıp, bizler otırǵan jaqqa ótip atırǵan eken. Bul waqıya mende óz kúshime úlken isenim payda etti hám meniń jırawshılıǵımdı moyınlawımda usı Xojelidegi toydan baslandı»-deydi ol. Mine usınnan baslap jámiyetshilik Jumabay Bazarovtı jıraw sıpatında tanıp, onı toy-merekelerge jiysi-jisi shaqıratuǵın boladı. Onıń basqa jırawlardan ayırması

sonda, ol sóz benen namanı juplastırıp, xalıqqa jaǵımlı hám túsınikli etip jetkerip beredi. Ol atqargan dástandı tınlaǵan adam, dástandaǵı waqıyanıń ishine kirip ketkenin bilmey qaladı.

Jumabay jıraw óziniń ayrıqsha atqarıwshılıq stiline, tákirarlanbas atqarıw manerasına iye bolıp, basqa jırawlardan ajıralıp turadı. Ol Tashkent, Nókis, Samarqand, Shaxrisabz qalalarında bolıp ótken pútkil soyuzlıq Tyurkologiyalıq konferentsiyalarda «Oramambet biy» tolǵawın, terme-qosıqlar menen «Qoblan» dástanınan úzindiler aytıp ilimpazlar tárepinen joqarı bahalanadı.

Amerikalı ilimpaz, professor El'za xanım Lawde-Tsirjawtes 1980-jılı 12-sentyabrde Jumabay jıraw atqargan terme-tolǵawlardı kontsert máhálinde magnit plenkasına jazıp ózine alıp ketken bolsa, 1981-jılı Batıs Germanıyalı ilimpaz Bonn Universitetiniń professorı Karl Rayxl' Jumabay jırawdıń hawazın El'za xanımnan esitip, ózi menen kórip ushırasıw ushın Shomanay rayonına arnawlı túrde izlep keledi hám bir qansha terme-tolǵawların hám «Qoblan» dástanınan úzindiler jazıp ketedi. Bul jóninde Karl bılay dep jazadı: «Men eń baxıtlı adamman, óytkeni izlep júrgen zatımnıń deregin taptım. Ózbekistan boylap jasaǵan sayaxatımnıń eń joqarǵı hawıjı, Jumabay jıraw menen ushırasıw boldı»¹ deydi. Bul Jumabay jırawdıń dóretiwshiligine bergen joqarı baha dep esaplaymız. Jumabay jıraw Bazarovqa «Qaraqalpaqstan xalıq jırawı» degen húrmetli ataq berildi, «Ózbekistan xalıq baqsısı» húrmetli ataǵına miyasar boldı. Kóplegen dástanları, terme-tolǵawları, radionıń altın fondında magnit lentasına jazıp alındı.

¹ Qaraqalpaqstan mug'allımı` 1994. № 2-4. ha'm «A'miwdr'ya» jurnalı 199, № 6-7.

Bizler birge islesken dáwirimizde mınalardı aytıp beretuǵın edi-deydi ustazımız Bazarbay Qalmenov, «Hámme de jıraw bola bermeydi, sazende bolıwı múmkin, qosıqshı bolıwı, qıssaxan bolıwı múmkin, saz dawısqa iye bolıwı múmkin, biraq jıraw bolıwı, jırlaw, bul júdá qıyın. Sonlıqtan da, xár kim de jıraw bola bermeydi. Oǵan sebep jırawlardıń jırlaw, yaǵnıy qosıqtı aytıwı (manerası) ózgeshe. Jırawlar ápiwayı jel dawıs penen jırlasa da boladı, biraq olar tamaqtı qırıp, júreken tereńnen tamaqqa kúsh salıp, tamaqtı qarlıqtırıp, tamaqtan jırlaydı. Jırawlar aldı menen dawıstı qızdırıw ushın bir az waqıt terme tolǵawlardı jaydarı dawıs penen (jel dawıs penen) aytıp aladı. Sońın ala tamaq qızdı degennen keyin jıraw jolına, yaǵnıy jıraw manerasına túsedı. Uzaq tańǵa aytıwshı jırawlar tamaqtı qızdırmay birden jıraw jolına salıp jırlasa, háp zamatta-aq tamaǵı qarlıǵıp sesti shıqpay sıbırlanıp ta qaladı. Sonıń ushın da, «jırawlar jır jırlaw aldında ózlerin shabar attay seyisleydi» deytuǵın edi.

Jırawlardıń qobız benen atqarılatuǵın arnawlı namaları oǵada kóp bolıp, olar reńbereń naǵışlarǵa iye. Olardan: «Ayǵa shap», «Shólasqan», «Sherbeyit», «Tolqın», «Ullı Ziban», «Kóz aydın», «Tań atar», «Xáy yar», «Yaǵlı báhár» hám t.b. qobız namaları ózine tán stili dawıslıq koloriti, tembri menen ayırıqsha dıqqat tartıp turadı. Sebebi qobız (attıń quyırǵınan) qıl tar taǵılǵan ásbap bolıp, onıń tarları grifke tiymey barmaqlar tarlar ústinde, eki tar arasında tayǵanap júredi. Tarları da qıldan tartqıshı da qıldan taǵıladı. Sonlıqtanda onıń dawısı ǵanqıldap, kúshli shıǵadı. Qaraqalpaq xalqınıń ózine tán hár bir dáwirge ılayıq mádeniy miyrası, hasıl óneri bar. Olar adamnıń dártine dárman, jan jigerine ruwxıy quwat beretuǵın hasıl óner. ázelden xalıq qosıqları, namaları tárbiya quralı bolıp kelgen. Qaraqalpaq xalıq namaları adamda jaqsı sezimlerdi, gózzal tuyǵılardı oyatıp, bilim sheńberiniń keńeyip barıwına jol ashadı. Sonıń menen birge danalarımızdıń aytqanıday, - «Xalıq namaları, - bul ájayıp ses beriwshı kitap. Onnan xalıqtıń ótmishin oqıwǵa boladı».

1.2. Qaraqalpaq jırawlarınıń tariyxıy jırları

Qaraqalpaq awız eki ádebiyatında tariyxıy jırlar jırlawdıń uzaq jıllar dawamında óz repertuarında jırlawı, qayta islew arqalı janr bolıp qáliplesken.

Qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń barlıǵınıń repertuarında da tariyxıy jır gezlesedi. Hár jırawdıń jırlaytuǵın tariyxıy jırları hár qıylı.

Tariyxıy jırlar xalıqtıń basınan ótken tariyxıy waqıyalargá qurıladı, tariyxıy jır bolıp atalıwınıń sbebi de sonnan.

Olar xalıq jırshıları tárepinen hár zamanlardan berli jır bolıp jırlanıp kelgen. Sonlıqtan «`jır»` sózin, qosıp, tariyxıy jır»` dep atawǵa boladı.

Qaraqalpaq awız ádebiyatınıń tariyxıy jır janrı qısqasha minalardan ibarat: qaraqalpaqlardıń Edil, Jayıq dár`yasınıń boyınan búlkinshilikke ushırap, sol jerlerdi taslap, Túrkiştangá-Jańa dár`yaǵa kóshkeni tuwralı jırlanǵan tariyxıy jırdı «Ormambet biydiń tolǵawı» deydi. Al qaraqalpaqlardıń Túrkiştannan búlip, Xorezm dóretip jırlanǵan jırdıń atın «Posqan el»tolǵawı deydi.

Xorezmge, ámiwdár`yanıń boyına kóship kelgennen keyingi qaraqalpaq xalqınıń basınan keshken túrli waqiyalar jırlanǵan tariyxıy jırlar minalar:

ájiniyazdıń «Bozataw» shıǵarması, Berdax shayırdıń «Aydos biy», «Ernazar biy», «Amangeldi» shıǵarmaları. Qaraqalpaq xalqınıń payda bolıw tariyxınan, onıń uriwlarınń kelip shıǵıwı haqqında oǵada bay material beretuǵın Berdax shayırdıń «Shejire» dep atalatuǵın tariyxıy jırı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq awız ádebiyatınıń tariyxıy jır janrı sońǵı zamanları ómir súrgen xalıq shayırlarınıń shıǵarmalarına da óz tásirin tiygizedi. Bul traditsiya búgingi kúnde de dawam etip kiyatır. Misalı, Sadıq shayırdıń «Zaman», «Aq qapshıq» ábdıqádir shayırdıń «Qız ketken» Ayapbergen shayırdıń «Bola balladı», házirgi ataqlı xalıq shayırları Abaz shayırdıń «Aq bóget», «Ámiwdár`ya», «Xalıqtı temir jolǵa shaqırıw», Sadıq shayırdıń «Dawıt kól» usaqan tariyxıy jırları xalıq jırshılarınıń tariyxıy jırınıń úlgisinde jazılǵan, olarda tariyxıy waqiyalar sóz etiledi.

Joqarıda ayılǵan tariyxıy jırlar xalıq jırshıları-jırawlardıń, baqsılardıń, qıssaxanlardıń repertuarlarında keńnen orın alǵan. Sol ayılǵan tariyxıy jırlardıń ishinen jırawlar repertuarlarında minalardı tolıq kóriwge boladı. «Ormambettiń tolǵawı», «Posqan el», «Shejire», «Aydos baba», al basqa tariyxıy jırlar jırawlar repertuarlarına kirmegen. Jáne bir xarakterli nárese ájiniyazdıń «Bozataw» shıǵarması tek baqsılar tárepinen ǵana ayıladı. Tariyxıy jırlardıń basım kópshiligi qıssaxanlar tárepinen ǵana ayıladı. Tariyxıy jırlardıń basım kópshiligi qıssaxanlar tárepinen ayıladı.

JIRAW DÁSTANLARI

Dástan, yaǵnıy batırlar haqqındaǵı jırlar, qaraqalpaq jırawlarınıń toy-tamashalarında, otırıspalarında jırlaytuǵın negizgi repertuarı bolıp esaplanadı.

Jırawlar repertuarındaǵı batırlar haqqındaǵı dástanlar, baqsılar dástanlarınan pútkilley basqasha. Jırawlar repertuarında súyiwshilik dástanı bolmaydı, batırlar jırı ǵana jırlanadı.

Batırlar dástanında Qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi kóshpeli dáwirindegi ómiri, ulıwmalıq qatnas, shańaraq , tariyxıy-etnografiyalıq jaǵday, xalıqtıń dástúri, turmısı, dúnyaǵa kóz-qarası ashıq kórinip turadı. Tiykargı orında gúres, batırlıq urıs, jer-suw, jaylaw ushın talaslar turadı. Al, baqsılardıń dástanında baw-baqsha, lalazar, shámen gúller, sayraytuǵın búlbiller, xan saraylarınıń saltanatı, súyiwshilik qosıqları boladı. Bundaǵı bas qaharman kóbinshe sóz, kúshi hám hiyle menen óz maqsetine jetedi.

Mısalı: Qaraqalpaq baqsıları aytatuǵın «Góruǵlı» dástanında Góruǵlınıń urısı gúresten kóre hiylekerlik, tapqırlıq penen orın alıp turadı. Házirgi kúnleri Qaraqalpaq fol'klorınıń 100 tomıǵı baspadan shıǵarılıp, jarıq kóriw aldında tur. Xalqımızdıń basınan keshirgen kóshpelilik hám jawgershiliklerine qaramastan bul estelikler xalıq awzınan awızǵa ótip, házirgi dáwirge kelip jetti. Sonlıqtan da Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerin tariyxıy shınlıq penen baylanıstırıp úyreniw maqsetke muwapıq keledi. Sebebi xalıq eposları sol xalıq jasaǵan dáwirler menen baylanıslı bolıp, ayqın súwretlep beredi hám bir neshe *dáwirlerge* bólinedi

1. *Eń eski dáwir.* Buǵan «Shár'yar» dástanı kiredi. Bul dáwir shıǵarmalarında diniy isenimlerden góre, sıyqırlı hádiyseler kóbirek súwretlenedi.

2. *Pecheneg-qıpshaq dáwiri.* XI-XII ásirlerge tuwra keledi.

«Qoblan» dástanı bunıń ayqın dálili. Bul shıǵarmalarda diniy isenimler basım bolıp keledi

3. *Altın orda dáwiri.*

Bul XIII -XV ásirlerdiń aralıǵın óz ishine aladı. Bul dáwirlerge «Edige», «Er shora» dástanların aytıwǵa boladı. «Edige» dástanında Altın Orda qulaǵannan keyin qaraqalpaqlar «Noǵaylı» dep atalǵan urıwlar awqamınıń quramında bolǵan dáwirde payda bolǵan ádebiy miyras. 1985-jılı tatarlar «Edige» dástanın kitap etip shıǵarǵan edi.

Turǵınlıq jıllarında «Edige» dástanın jırlaǵanı ushın Erpolat jıraw qamalıp Tash-tyur'mada qaytı bolǵanlıǵı tariyxtan belgili. Jumabay jıraw variantı dástannıń qaraqalpaqsha variantınıń eń jaqsı úlgerinen esaplanadı. 1987-jılı ájiniyaz atındaǵı NMPI dotsenti «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem-óner ǵayratkeri» Qaraqalpaqstan televideniesiniń «xalıq sazları» orkestriniń bas dirijeri Kóshkinbay-aǵa Asqarov tárepinen «Edige» dástanı tolıq túrinde radionıń alın fondına jazıp alındı. ájiniyaz atındaǵı NMPI professorı, Keńesbay Allambergenov «Edige» dástanın izertlep shıǵıp, Doktorlıq dissertatsiya jaqladı. «Edige» dástanınıń mazmunı tómendegishe:

Qubır degen áwliyede Baba túkli Aziz degen kisi jasaydı. Periler úsh kepter bolıp, hár jılı usı jerdegi bulaqqa kelip shomılatuǵın edi. Baba túkli Aziz olardıń kiyimlerin urlap, maǵan birewińizdi taslap ketseńiz, kiyimlerińizdi beremen, - deydi. Periler qayıl bolıp, onıń aldına shárt qoyadı. Baba shártti buzadı. Peri babaaǵa «endi men saǵan joqpan, ishimde altı aylıq balam bar, sol balanı pálen kúni, pálen degen daraqtıń túbinen tawıp al»-dep ushıp ketedi. Bul balanı Tuman xoja degen kisiniń shorisı tawıp aladı. Balanıń atın Toxtamıs xanǵa qoydırıwǵa barganda «ǵayıp bala xandıki» - dep balanı xan alıp qalıp atın Edige qoyadı. Edige kamalǵa kelip, xan jılqısın baǵıp júrgende Toxtamıstıń hayalları menen málellesip, wázirdiń sózlerin tınlamay Sátemirdiń eline shıǵınıp ketedi. Sátemir Edigeni jaqsı qabıl etedi. Onı Aqbilek atlı qızın zorlap alıp ketken álip dáwge qarsı jiberedi. Edige dáwdi óltiredi, Aqbilekti ol hayallıqqa aladı. álip dáw Edigeniń bólesi bolıp shıǵadı. Toxtamıstıń jurtındaǵı Edigeniń hayalınan Nuratdin atlı ul tuwıladı. Toxtamısxan wázirlerdiń sózine erip, Nuratdin ólsin degen maqsette onı uzaq joldaǵı Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwge buyıradı. Nuratdin aman-esen jırawdı xan sarayına alıp keledi. Nuratdinnen qáwiplenip xan zıyapatında óltirmekshi boladı. Biraq Edigeniń Ańǵısın, Tıńǵısın degen jan doslarınıń járdemi menen Nuratdin ólmey qaladı. Ol Sátemirdiń jurtına, ákesi Edige tárepke qashırıladı. Sátemirxan, Edige hám Nuratdin qosılıp Toxtamıs xanǵa qarsı atlanıs jasaydı. Dástanda Nuratdin Toxtamıs xandı óltiredi. Edige menen Nuratdin málellesip, Qara tiyin Alıptıń

qargısı menen Nuratdinniń qamshısınıń bawı úzilip ketip, Edigeniń on kózin shıǵaradı. Ózin ayıplı sanaǵan Nuratdin atasına bara almay, shet-shebirlerde júredi. Kenjembay wázir ayıbına Edige menen Nuratdindi jarastıradı.

«Bir múshesi kem bolsa xan bola almaydı» degen kitaptıń ráwiyatı boyınsha Edige taxttı Nuratdinge tapsıradı. Dástan usılay tamam boladı.

Dástanniń baslı qaharmanları Edige menen Nuratdin fol'klorlıq planda súwretlengen bul qaharmanları turmıs haqıyqatlıǵı menen de bekkem baylanısıp atır. Mısalı, Edigeniń Toxtamıs xannıń úyindegi konfliktleri, Sátemir xanǵa barıwı, Nuratdinniń xan xızmetin orınlawı, atasın izlewı, atası menen málellesiwı, keyin jarasıwı t.b. turmıslıq epizodlar.

Dástanda tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar dástandı dóretiwshilerdiń kóz-qarasına baylanıslı súwretlenedi. Olardıń kóz-qarasında birinshi gezekte jaqsılıq penen jamanlıq, aq penen qara, adamgershilik penen buzıqlıq, saqıylıq penen sıqmarlıq, danalıq penen aqmaqlıq, kúshlilik penen ázzilik, tapqırılıq penen topaslıq, qısqası hár bir nárseniń unamlı hám unamsız qásiyetleri tiykargı orındı iyeleydi. «Edige» dástanınıń basqa qaraqalpaq dástanlarınan ayırmashılıǵı bar. Mısalı, «Qırıq qız», «Qoblan», «Alpamıs» dástanlarında gúres sırtqı jawlarga, basıp alıwshılarga qaratılǵan, al «Edige»de tiykargı gúres tek el ishindegi zulım patsha menen, ádil batır arasında baradı, sırtqı jaw haqqında gáp bolmaydı. Dástanda basqa ellerge atlanısı haqqında bir awız sóz joq. «Edige» óziniń mazmunı hám janrlıq ózgesheligi boyınsha tariyxıy dástan.

4. *Qońırat-Baysın dáwiri.* Ol XV-XVIII ásirge shekemgi aralıqtı óz ishine aladı. «Alpamıs», «Máspatsha» dástanlarında urıwları birlestiriw haqqındaǵı iri máseleler ortaǵa qoyıladı.

«Alpamıs» dástanı baslanganda «Qońırat» -dep baslanadı. «Alpamıs» dástanınıń versiyalarına qazaq, ózbek xalıqlarında ortaq. Bul versiyalardıń birinen ayırmashılıǵı joq. Bunıń barlıǵıda «Jiydeli-Baysın» jerinde Qońırat degen elinde bolıp ótedi. «Alpamıs» dástanındaǵı negizgi sóz etiletuǵın nárseler urıwlıq talas, jer talası, jaylawǵa talasıw hám urıwlıq qatnaslar. Qaraqalpaqlarda «Alpamıs» dástanınıń bilmeytuǵın jırawlar bolmaǵan.

5. *Xorezm dáwiri.* Bul dáwirde Qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń tvorchestvosınıń rawajlanıwına ayrıqsha sharayat jaratılǵan dáwir. «Goruǵlı», «G’árip-ashıq», «Sayatxan- Hamra» sıyaqlı kóplegen ashıqlıq dástanlardıń taralıwına alıp keldi.²

«Edige» dástanı

Alın Orda qulaǵannan keyin Qaraqalpaqlar «Noǵaylı» dep atalǵan urıwlar awqamınıń quramında bolǵan dáwirde payda bolǵan ádebiya miyras.

«Edige» dástanınıń qaraqalpaq versiyasında negizinen Temirlán menen toxtamıs xannıń arasındaǵı talas-tartıs sóz etiledi.

Dástan Temirlánnıń tárepinde boladı. Qaraqalpaqlarda «Edige» dástanın kóbinese jası qaytqan ǵarrılar tıńlaǵan. «Edige» dástanı Qaraqalpaqlar arasında úlken húrmetke iye. Bul haqqında tolıp atırǵan legendalar bar` «Jarıw «Edige» dástanın jırlasa dástan qayǵılı bolǵanlıqtan kún de qayǵırıp jawadı eken» deydi. Bul esheyin ayılǵan gáp emes, bunda jan bar. Sebebi dástandaǵı qayǵı-hásirettiń basımlıǵı buǵın derek bolsa kerek.

Ataqlı jırawlar «Edige» dástanın dırlaǵanda kún jawatuǵının jası úlken ǵarrılar bunı tastıyıqlaydı, aytadı.

«Edige» dástanı qaraqalpaqlarda, qazaqlarda, bashqurtlarda, ózbeklerde, noǵaylarda, tatarlarda, qırım tatarlarında h.t.b xalıqlarda da bar.

Hár bir xalıqta «Edige» dástanı ózine tán ózgeshelikke iye. Ayırmashılıqlar menen beriledi.

«Edige» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyasınıń tilge alınıwı Shoxan valıyxanovtıń atı menen baylanıslı. 1903-jılı Peterburg Universitetiniń studenti İ.A.Bel’yaev Shımbayda turatuǵın Bekimbet jırawdın «Edige» dástanın jazıp alıp, qoqu jılı Ashxabadta qaraqalpaqsha hám óziniń awdarmasında rus tilinde bastırıp shıǵarǵan.

² Japaqov N, Mambetov Q. Qaraqalpaq a’debiyatı tariyxı. 40-41 betler, No’kis, «Qaraqalpaqstan»-1983.

Q.Ayymbetovtiń 1934 jılı Erpolat jırawdan jazıp alǵan variantı 1937 jılı basılıp shıqtı.

60-70 jılları «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw, Jannazar jıraw, Jumabay jıraw variantları jazılıp alında. Bul qol jazbalar Ózbekistan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialınıń qol jazbalar fondında saqlanadı. Hár bir jıraw «Edige» dástanın ózinshe ózgeshelikleri menen jırlaydı.

Erpolat jıraw variantı dástannıń qaraqalpaqsha variantınıń eń jaqsı úlgilerinen esaplanadı.

Onıń mazmunı tómendegishe`

Qubır degen áwliyede Baba túkli Aziz degen kisi jasaydı. Periler úsh kepter bolıp hár jılı usı jerdegi bulaqqa kelip shomılatuǵın edi. Baba túkli Aziz olardıń kiyimlerin urlap, birewmńmzdi taslap ketseń maǵan, kiyimlernıńizdi beremen-deydi. Periler qayıl bolıp onıń aldına shárt qoyadı. Baba shártti buzadı. Peri babaga «Men saǵan joq, ishimde altı aylıq balam bar, sol balanı pálen kúni, pálen degen daraqtıń túbinen tawıp al»-dep ushıp ketedi. Bul balanı Tuman xoja degen kisiniń shorısı tawıp aladı. Balanıń atın Toxtamıs xangá qoydırıwǵa barǵanda «G'ayıp bala xandiki»-dep balanı xan alıp qalıp atın Edige qoyadı.

Edige kamalǵa kelip, xan jılqısın baǵıp júrgende Toxtamıstıń hayalları menen málellesip, wázirdiń sózlerin tınlamay Sátemirdiń eline shıǵınıp ketedi. Sátemir Edigeni jaqsı qabıl etedi. Onı Aqbilek atlı qızın zorlap alıp ketken álip dáwge qarsı jiberedi. Edige dáwdi óltiredi, Aqbilekti ol hayallıqqa aladı. álip dáw Edigeniń bólesi bolıpshıǵadı. Toxtamıstıń jurtındaǵı Edigeniń hayalınan Nuratdin atlı ul tuwıladı. Toxtamısxan wázirlerdiń sózine erip, Nuratdin ólsin degen maqsetti onı uzaq joldaǵı Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwdi buyıradı. (jumsaydı) Nuratdin aman-esen jırawdı xan sarayına alıp keledi. Nuratdinnen qáwipplenip xan zıyapatında óltirmekshi boladı. Biraq Edigeniń Ańǵısın, Tıńǵısın degen jan doslarınıń járdemi menen Nuratdin ólmey qaladı. Ol Sátemirdiń jurtına, ákesi Edige tárepke qashırıladı.

Sátemirxan, Edige hám Nuratdin qosılıp Toxtamıs xangá qarsı atlanıs jasaydı. Dástanda Nuratdin Toxtamıs xandı óltiredi. Edige menen Nuratdin

málellesip, Qara tiyin Alıptıń qargısı menen Nuratdinniń qamshısınıń bawı úzilip ketip, Edigeniń oń kózin shıǵaradı. Ózin ayıplı sanaǵan Nuratdin atasına bara almay, shet-shebirlerde júredi. Kenjembay wázir ayıbına Edige menen Nuratdindi jarastıradı.

«Bir múshesi kem bolsa xan bola almaydı» degen kitaptıń ráwiyatı boyınsha Edige taxttı Nuratdinge tapsıradı. Dástan usılay tamam boladı.

Dástanniń baslı qaharmanları Edige menen Nuratdin fol'klorlıq planda súwretlengen bul georoylar turmıs haqıyqatlıǵı menende bekkem baylanısıp atır. Mısala Edigeniń periden tuwılıwı ,Nuratdinniń kishkentaydan erjúrek ,batır bolıp jetilisiwi ,Edigeniń Qara tiyin álip dáwdi óltiriwi usaǵan epizodlar, sonday aq Edigeniń jılqınıń piri dárejesine kóteriliwi, yamasa wazirlerdiń ortasına túsip kalǵan Nuratdindi babası Túkli ázizdiń qara qus bolıp úydiń shańaraǵınan alıp shıǵıwı usaǵan epizodlar fol'klordaǵı fantaziya usılı mene dóretilgen.

Al Edigeniń Toxtamıs xannıń úyindegi konfliktleri Sátemir xanǵa barıwı, Nuratdinniń xan xızmetin orınlawı, atasın izlewı, atası menen málellesiwi keyin jarasıwı t.b. turmıslıq epizodlar.

Dástanda tariyxıy waqıyalar,tariyxıy adamlar dástandı dóretiwshierdiń kóz - qarasına baylanıslı súwretlenedi. Olardıń kóz - qarasında birinshi gezekte jaqsılıq penen jamanlıq , aq penen qara, adamgershilik penen buzıqlıq, saqıylıq penen sıqmarlıq,danalıq penen aqmaqlıq, kúshlilik penen ázzilik, tapqırılıq penen topaslıq qısqaşı hár bir nárseniń unamlı hám unamsız qásiyetleri tiykargı orındı iyeleydi.

«Edige» dástanınıń basqa qaraqalpaq dástanlarınan ayırmashılıǵı bar.Mısalı, Qırıq qız, Qoblan, Alpamıs dástanlarında gúres sırtqı jawlarǵa, basıp alıwshılarǵa qaralǵan, al «Edigede»de tek tiykargı gúres tek el ishindegi zulım patsha menen , ádil batır arasında baradı,sırtqı jaw haqqında gáp bolmaydı.Dástanda basqa ellerge atlanısı haqqında bir awız sóz joq.

«Edige» óziniń mazmunı hám janrlıq ózgesheligi boyınsha tariyxıy dástan.

«Edige» dástanı ózgesheligi jaǵınan araqaalpaq dástanlarınıń ishindegi eń sulıwlarınıń biri esaplanadı.

II-BAP

2.1. **Jaslardı milliylikke tarbiyalawda «Edige» dastanındaǵı jıraw namalarınń áhmiyeti**

Jırawlardıń atası Soppaslı Sıpıra jıraw qaraqalpaq xalqınıń Altın Orda hám Noǵaylı dáwirindegi jazba ádebiyatınıń úlken klassik shayı, qaraqalpaq jırawları mektebiniń tiykarın salıwshı. Onıń dańqı Edilden Donga shekemgi aralıqtı, Aral teńizi menen Kaspiy jaǵalawın, Qırım menen Kavkaz ortalıǵın mákanlaǵan qıpshaqlar menen mańǵıtlar noǵaylarǵa keń en jayǵan.

Jıraw Shıńǵısxannıń Orta Aziyanı jawlap alıwı tusınan (1223) Tayxuchxan hám balası Toqtamısxan dáwirinde (1383) Altın Ordanıń qalıplesiw jıllarına shekemgi aralıqta Mańǵışlaq átirapında, jayıq dáryası boyında noǵaylardıń paytaxtı Sarayshıqta jasaǵan. Ómiri haqqında maǵliwmatlar «Ǵarınman» jırında ádewir sóz etiledi. Jıraw basına bárqulla biyik sopbas kiyip júrgenlikten Soppaslı Sıpıra jıraw dep ataǵan. Otız ul balası bolǵan. Ol Alın Ordadaǵı Toqtamısqa shekemgi bolǵan toqsan altı xandı kórgen. On bir-on segiz xan bas qosqan jıyınlarda ózinin nasıyat termenlerin aytqan. Kóp jasaǵan shayı 180 jasqa shıǵıp qaytı boldı.

Jıraw Alın Orda xalıqları milletke bólinbegen dáwirdegi qıpshaq qáwiminen shıqqanlıqtan sol waqıttaǵı bul xalıqlardıń barlıǵının ortaqlanıp danıshpan shayı esaplanadı. Usı sebepli Sıpıra jırawdın ádebiy dóretpesi jırawlıq óneri qaraqalpaq, qazaq, noǵay, bashqurt, xalıqları arasına keń tarqalǵan hám usı xalıqlardıń házirgi ilimpazları onı ata-babalarınıń qıpshaq birlespesindegi ullı kórkem sóz sheberi dep keń kólemde izertlep otır. Jıraw Dáshti-qıpshaqta ústemlik etken kóp ǵana xanlar menen ushırastı.

Sıpıra jıraw júdá kóregen, turmıs tájiriybelerinen toplaǵan bilimi mol, ómirdiń barlıq tarawınan xabarı bar hám olardı salıstırıp oylawshılıǵı, qanday nátiyjege ákeliwshılıǵın aldın-ala durıs bahalaw uqıbına iye, kewli wáliy adam bolǵan. Usı jetiskenligin sezgen Toqtamıs xan Edigeniń (Qubaguldıń) ata-tegin jorıp, anıqlap beriwin talap etip jırawdı sarayǵa aldıradı. Sonda Sıpıra jıraw zulımlıǵı júzine shıǵıp turǵan xanǵa qarap: «Waqıt kelip sende xan boldıń,

bilemen, meni óltireseń, biraq maǵan bunıń menen hesh nárese bolmaydı, qashshan aq men góрге túsiwim kerek edi, eger sen meni óltirseń, zulımnıń qolınan ólgen adam sıpatında men beyishke baraman»-deydi.

Sıpıra jırawdıń jámiyetlik-filosofıyalıq kóz-qaraslarında tek kámbaǵal, jarlılardı ǵana emes, al „ústem klass wákıllerin jaqlaw tendentsiyası da bayqaladı“. Bul onıń kóz-qarasındaǵı ulıwma xalıqlıq ideyalardıń baslı dıqqat orayında bolǵanlıǵın túsindiredi.

Muzikalıq bilimler tiykarında nátiyjeler

Jaslardı ruwxıy ádeplilikke jetelewshı tálim-tárbiyalıq elementler sóz hám saz ırǵaqlarınıń sintezinde professional tárizinde berilgeni, olardı durıs qabıllaw, tuwrı baha beriwge úyretiw, jaslar qálbinde ádeplilik elementleriniń qáliplesiwine xızmet qıladı. Sonıń ushın da tálim hám tárbiya oshaǵı bolǵan ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde, orta arnawlı kásip-óner kolledji, joqarǵı oqıw orınlarında, óspirim oqıwshılardıń, talabalardıń ruwxıy ádeplilik estetikasında tárbiyalanıwına ayrıqsha itibar beriliwi, baslı wazıypalardıń biri bolıp qala beredi.

Pedagogikanıń teóriyası, bul –ilim, bilim barısı menen, jónelis baǵdarı menen, didaktika menen túsindiriletuǵın bolsa, teoriyadan ámeliyatqa ótiw, (yaǵnıy ámeliyat-bul tikkeley insan, bala) menen shuǵıllanadı.

Insan (*hamasapıns*) - bul aqıllı janzat. Tek insan ǵana dúnyada bilimi menen ólshenedi. Adamnıń qansha bilimi kóp bolsa, insanıylıǵı sonsha arta beredi. Sonıń ushın bala, aldaǵı waqıtları turmısta qollanıwı ushın bilim iyelewi tiyis. Al bilimdi sanalı, ańlı ráwishte sezip, boyına sińdirip alıwı ushın kónlikpe, yaǵnıy ámeliyat kerek boladı. Muzikalıq tálimde bala úyrenilip atırǵan muzikalıq shıǵarmanıń teoriyalıq bilimin ámeliyatta bir kórsetkennen orınlay almaydı, sebebi onda kónlikpe joq. Demek alınǵan bilim kónlikpege, kónlikpe tájiriybege, tájiriybe bolsa sheberlikke qaray ósip bara beredi. Bul óz gezeginde insannıń kúndelikli turmıs tárizine aylanadı, yaǵnıy insannıń mánawiyatı, ruwxıyatı qáliplesedi degen sóz.!

Hár túrli bilimler jıynaǵı, -insannıń sotsiallıq negizin quraydı, al pedagogikanıq maqseti, onı kúsheytiw hám rawajlandırıw bolıp esaplanadı. İnsannıń sotsiallıq negizi bolsa, tómendegilerden nár alıp, bayıp bara beredi:

1-Shañaraq (xojalıq jumislari).

2-Bala-baqsha.

3-Orta mektep.

4-Kolledj.

5-Joqarı oqıw ornı.

6-Sotsial ortalıq.

7-G'alaba xalıqlıq xabarlandırıw quralları.

Sonıń ishinde bilimlendiriw hám tárbiya menen rásmiy shuǵıllanatuǵın, yuridikalıq hújjetleri bar, mámleket tárepinen tastıyqlanǵan tálim-tárbiya orınları.

Bular:

1-Bala-baqsha.

2-Mektep.

3-Kolledj.

4-Joqarı oqıw ornı.

Bul orınlarda mámleket tárepinen belgilengen standart tiykarında bala tálim hám tárbiya aladı. Al, eń dáslepki tárbiyanı bolsa, bala ózi tuwılıp ósken shañaraqta, shañaraq aǵzaları menen, óz-ara múnásibetleri arqalı aladı. Balanıń keleshekte shaxs sıpatında er jetiwinde, qanday shañaraqta tárbiyalanǵanlıǵı, óziniń ata-anası menen óz-ara múnásibetleriniń qanday jaǵdayda ótkenligi úlken áhmiyetke iye. Bul temanıń uzaq ótmishke iye ekenligin derlik barlıq milletler xalıq awız eki tvorchestvosı úlgeri mısasında kóriwimiz múmkin. Mıń-mıńlaǵan jıllıq tariyxqa iye bolǵan xalqımızdın dástanları («Alpamıs», «Edige», «Qırıq-qız», «Góruǵlı», «Sháriyar») sonday-aq shıǵıs xalıqları ushın úlken tiykar bolǵan hind xalıq dástanları «Maxabxarat», «Ramayana» sıyaqlı dástanlarda bul másele jarqın sáwlelengen. Hár bir xalıqtın tariyxı, sol xalıqtan

jetilip shıqqan, ullı danaları, márt qaharmanları, pıdayı insanlardıń ólmes danalıq sózleri hám kóz-qarasları tiykarında jaratıladı.

Bul óz náwbetinde eń aldı menen salamat násildi tek ǵana táni saw, quwatlı etip qoymastan, ruwxı, oy-pikiri taza, iymanlı, bilimli márt áwladtı er jettirip tárbiyalawda baylanıstırıwshı kópir jolın atqaradı. Sonlıqtan da muzıkalıq namalardıń negizin hám sırların taza niyetli, pák kewilli insan ǵana keń túsine aladı.

Fol'klorlıq ruwxıy miyraslarımız (dástan, terme-tolǵawlar, qosıqlar) bolsa, xalıq qaharmanlarınıń ádeplilik úlgisi sıpatında kórsetilgen.

Tárbiyalanǵan shaxs - bul ózligin ańlaǵan insan. Al, ózligin ańlaw, barlıq insanıy pazıyetlerdiń eń dáslepki tiykarı bolıp esaplanadı. Sebebi, aqıl, huqıqıy bilimler sıyaqlı kóplegen bir tárbiya túrin júzege keltiriw, álbette adamnıń joqarǵı nerv sisteması bolǵan ańı (sanalı oyı), sezimi menen baylanıslı. Ózligin ańlaǵan insan eldi, Watandı ańlaydı, súyispenshilik, insanıyılıq sıyaqlı ruwxıy minezlilik pazıyetlerdiń iyesi boladı. Ol óz pikirine iye bolıp, órlewge, rawajlanıwǵa umtıladı. Bul jerde bizge ótmishti hám házirgi dáwirdi baylanıstırıwshı tárbiya quralı sıpatında milliy muzıka járdemge keledi. Muzıkanı ańlı ráwishte qabıllawdıń psixologiyalıq hám pedagogikalıq tiykarlarına súyensek, onda bala minezindegi ádepliliktiń qalıplesiwinde «Muzıka» pániniń áhmiyeti oǵada ullı. Muzıkalıq shıǵarma tıńlawshınıń qálbinde kúshli hám ájayıp jaǵımlı sezim oyatadı, emotsional sezimine tásir etedi hám usınday jol menen oqıwshınıń ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Muzıka arqalı turmıstıń hámme tarawları eleslep kórinedi hám real barlıqtı biliwdiń ayırıqsha túri sıpatında sotsiallıq múnásebetlerdi sáwlelendiredi, adamlardıń xarakterin, olardıń ishki dúnyasın, oy-tuyǵıların ashıp beredi. Ol óz gezeginde mektepte muzıka sabaqlarında úyrenilip atırǵan muzıka shıǵarmasınıń tásirine baylanıslı. Muzıkanıń ózine tán tásir etiwshı qásiyetleri arqalı sırtqı dúnyanıń hár qıylı kórinisleri balanıń sub'ektiv halatı, oy-sezimleri sıpatında talqılanadı. áne usı ádeplilik sezimleriniń mazmunı minezdiń qalıplesiwine jol ashıp beredi. Muzıkalıq shıǵarmanıń mánisi hám mazmunınan balanıń lázzetleniwi júdá

quramalı qubılıs bolıp, onıń mazmunı oqıwshı ańında qayta islep shıǵarılıwı, qabıl etiliwi kerek. Bunda jas óspirimnıń pútkil ómir tájiriybesi, júzege kelgen minez-qulqı, talpınıs xáreketi, kóz-qaraslar, átiraptaǵı adamlar menen júzege kelgen múnásibetleriniń xarakteri kibi qubılıslar tıńlap atırǵan muzıka shıǵarmasın ózlestiriwde, namanı bahalawı, mineziniń qalıplesiwine tásir etedi.

Bul sezimler bala minezindegi potentsial imkanıyatlardıń ósiwine, psixologiyalıq rawajlanıwına belsene tásir etiwı menen onıń qálbinde júzege kelgen dáslepki sezimler, eń ápiwayı sezimler tiykarında áste-aqırınlıq menen joqarı sotsiallıq tuyǵıları júzege keledi. Yaǵnıy,

1-Qabıllaw.

2-Kóz aldına keltirip oylaw.

3-Bilimleri tiykarında reallıq nátiyjeler júzege keledi. Sonıń tiykarında ómirge kóz-qaras, xarakter kibi insannıń tiykarǵı pazıyletleri qurala beredi. Namanı qabıllaw, bul hámıyshe sezim tuyǵılardan baslanadı. Eń dáslep sezim oyanıwdan baslanıp, sońınnan pikir júzege keledi, bul sezim-tuyǵılar, pikirler, sistemalı maqsetke muwapıq tárizde durıs baǵdar berilse, biz joqarıdaǵı aytıp ótken muzıkanı tıńlawdıń psixologiyalıq hám pedagogikalıq tiykarı bolǵan ruwxıy ádepliliktiń nátiyjesi kelip shıǵadı. Muzıkalıq tálim hám tárbiya arqalı insandı ruwxıy ádeplilikke tárbiyalaw barısında, olarda ózin tuta biliw, basıqlıq usaǵan xarakteri, erki, óz kelbetin tabadı. Al balanıń xarakteri bolsa, tiykarınan dóretiwshilik jumıslarda júzege keledi.

Sol kóz-qarastan oqıwshılardıń tiykarǵı dóretiwshilik jumısı oqıw, teorıyalıq bilimlerin ámeliyatta qollanıw bolıp tabıladı. Sebebi, ruwxıy qádiriyatlarımız insan qálbine gózzallıq nálshesin egip, jaman illetlerden asıraydı. İnsandı ruwxıy páklikke shaqıradı, bilim sheńberin keńeytedi, hár bir qádemin oylap basıwǵa, jeti ólshep bir kesiwge úyretedi, ulıwmalastırıp aytqanda milliy maqtanısh sezimlerin payda etedi.

2.2. Jumabay Bazarovtın atqargan terme tolǵawları.

(Yamasa aqıl násiyat, naqıl-maqalları)

Atadan balaǵa, zamannan-zamanǵa ótip kelgenlikten naqıl-maqallardı «Atalar sózi» dep te júritedi. Tujırımlı, keń oydı bildiretuǵın kópshilik tárepinen dóretilgen kórkem sóz óneriniń bir túri - bul naqıl-maqallar. Xalıqtıń ótkendegi dóretken sóz baylıǵı-naqıl maqallardıń búgingi kúnde ádebiy tilde, tálim-tárbiyada da áhmiyeti úlken. J.Bazarov óz terme tolǵawlarında, jırlaǵan jırlarında úgit-násiyat qosıqları menen naqıl-maqal kóplep ushırasatuǵın qosıq qatarların óz jırlarında keńnen paydalanıp keldi. Jıraw uzaq dástanlardı baslar aldında tolıp atırǵan naqıl sózler, úgit-násiyatlar, tálim-tárbiya jırların aytıp, jırlaydı. Bul jır «terme» dep ataladı. Sózdıń kólemine qaray termeler kóp túrli boladı. Xalıqqa úgit-násiyat, tálim-tárbiya beretuǵın, kólemi jaǵınan qısqa túri taq «Terme» dep atalsa, al belgili bir waqıyanı jırlaytuǵın uzaq túri «Tolǵaw» dep te ataladı.

Jıraw termesin «Tolǵaw» túrinde, yaǵnıy tariyxta atı bar adamlar tuwralı payda bolǵan shıǵarmalardı, tariyxıy jırlardı, ádette tolǵaw namalarında jırlaydı.

Jıraw toy merelerde dástańǵa túsemen degenshe tek terme-tolǵawlardı jırlaydı hám tariyxıy jırlardı da, xalıq qosıqların da, Maqtımqulınıń «Yaxshi yamandı», «Demishler», ájiniyazdıń «Ayrılsa», Berdaqtıń «Aydos biy» h.t.b. klassik shayırlardıń qosıqların da jırlaydı. Jıraw solay etip óz repertuarların bayıtıp otıradı. Jıraw termelerinen misal:

«AYDA BAR»

Ay qayda bar, ayda bar,
Aydan arıw qayda bar,
Adamzattıń joldası,
Sháni-sháwket jayda bar.

Qattı tayaq tiymegen,
Balalap sirá iymegen,
Jan jolatpay qasına,

Óz basın ózi biylegen,
Mákanın janın bilmegen,
Qashqır kiyik shólde bar.

Uyiñe tolar aq kiyiz,
Qozılasa egiz-egiz,
Awqatıń bolar sarıwız,
Artıq nesip qoyda bar.

Otız eki túrli gozası,
Awzıńnan qalmas mazası,
Jeti ıqlımńıń tazası,
Túrli jemis tawda bar.

Qansha júk salsań kótergen,
Seni bayraqtan ótkergen,
Bárshege nan jetkergen,
Tawsılmas baylıq jerde bar.

Jan maqluqtıń dármanı,
Ańgarmas heshkimniń ańı,
Ada bolmas esap-sanı,
Jer baylıǵı kánde bar.

Bárin kóz benen kórdim,
Jolı málim saǵa-órdıń,
Pal jıynalǵan sol shuqırdıń,
Bir jaǵında «uw»da bar.

Dúnyanın isi galma-gal,
Payda-zıyan egiz jan
Tawıp alsańda sanap al
Sońında málím gawğa bar.

Adamzatqa málím ol
Kóp jaslarğa aytarım sol,
Babamnan qalğan gúzar jol,
Márt bar jerde sawğa bar.

Xalayıqlar qulaq sal,
Haslın bilip sulıw al,
Qalmasın ishte ármanıń,
Barlıǵı deniń sawda bar.

Abıroy-izzet qıdırsań,
ádil tuwrı jolda bar,
Alıs-beris tatıwlıq,
Ańlasańız molda bar.

Bul termede xalqıńa, elińe xızmet qılsań mártebeń biyik boladı, degen naqıl sózleri arqalı jıraw jırlap, ańlatpaqshı boladı.

Yáǵnıy salıstırmalı teńewler hám hár nárese sóziniń jarasıǵı menen, basshı bolsań eldi sıyla, xalıqtı oyla, ádillik dep sonı aytadı, dep aytpaqshı boladı. Adamlardıń jámiyettegi kún-kórisinde qanday bolıw kerekligi, ne paydalı, ne zıyan, neden qashıw kerek, nege jantasıw kerek degen sózler menen aytıp násiyat beredi. Termelerdi jırlaǵanda jıraw basqa termege óterde toqtamastan, irkilis jasamastan da óte beredi. Jıraw qobızdıń tezligin, namanıń pátin de ózgertip taǵı bir termeni basqa namaǵa salıp aytıp kete beredi. Bul termede

sózler sonday uyqasıp keledi hám adamǵa aqıl-násiyat beriwshı tereń mánisi bar.

Termelerdiń ishinde «Ne payda» degen terme júdá xarakterli. Onıń mazmunı adamdı tárbiyalawdıń úlgili jolın kórsetedi. Turmıstıń neshe bir paydalı tájırıybesin úyretedi. Termeler adamǵa etikanı úyretedi. Kiyim-kenshek kiyiwdiń tártibi, ne jarasadı, hár nárse óziniń jarasıǵı menen bolıwı kerek, degen etikanıń normaların sóz etedi. Mısalı:

«NE PAYDA»

Túymedey basıń bolmasa,
Sáwkele salmaq ne payda.
Qolań shashıń bolmasa,
Shashpaw taqpaq ne payda.

Qobaǵa murnıń bolmasa
árebek taqpaq ne payda,
Aq bilegiń bolmasa
Altı jerden qas qoyıp
Bilezik taqpaq ne payda.

Aǵa, iniń bolmasa,
Arǵa shappaq ne payda
Jan kúyeriń bolmasa
Jawǵa shappaq ne payda.

Jewge naniń bolmasa,
Maqtanbaqtan ne payda.
Xan bolmaqtan ne payda,
Xalıqqa ádil bolmasa.

Sonday-aq oğada ullı tárbıyalıq áhmiyeti bar termelerden:

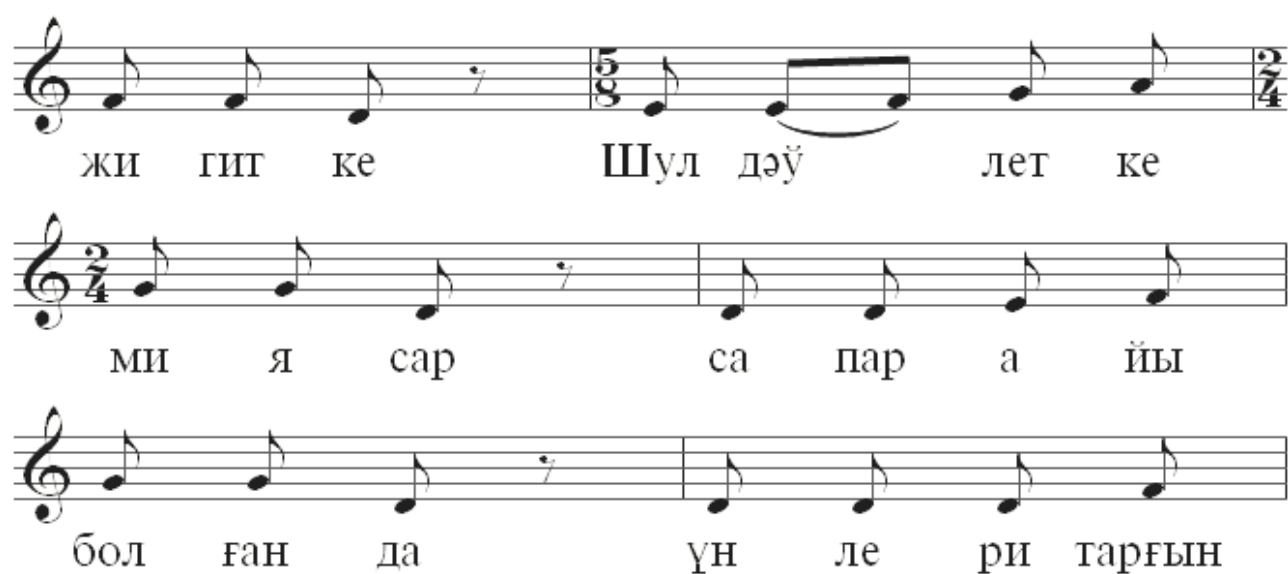
«Ata dárkar jigitke», onıń melodiyalıq qurılısı tómendegishe:

Tolğaw «Ata dárkar jigitke»

Tezirek, jelitip

(Xalıq sózi)

Я
ха
би ри ба раў
А та дәр кар

бол ған да Ақ үй иң ниң

арыс ла ны боз үй иң ниң

бос та ны жетин ши хәм дәў лет

тиң ба сы А қыл ға на бой лы

би ри бар шун нан яқ шы

дос тың жоқ (әй) А та ға на дәр кар

жи гит ке (яй)

сол пер зент ке ми я сар

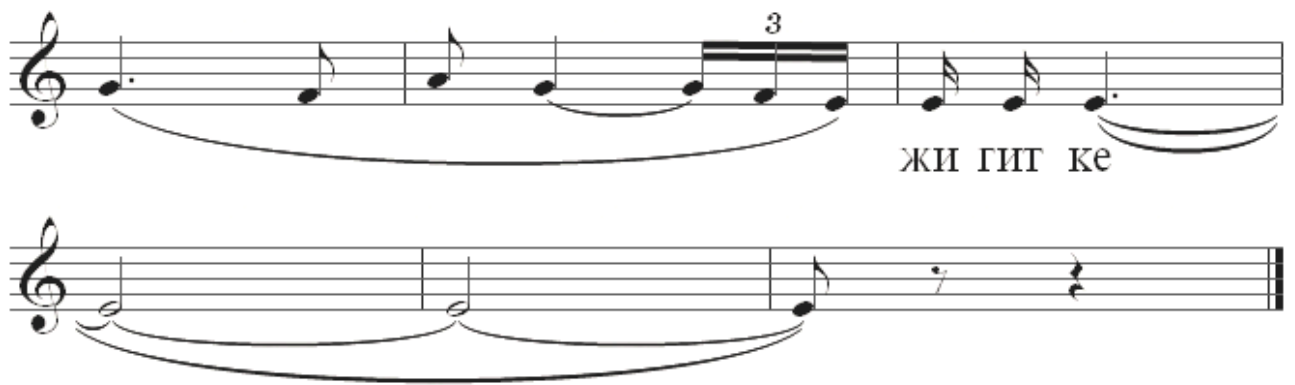
дәү лет бер се ал ла яр

дий дар буйыр са жи гит ке

пер зент дәр кар жи гит ке

пер зент дәр кар

ха жи гит ке ха ха

Ata darkar jigitke,
Sol atağa miyasar,
Suw tileseñ sût bergen,
Sût tileseñ pal bergen,
Ayalap qoldan may bergen,
Tar gewdeden jay bergen,
Aq sût bergen miyirman,
Ana darkar jigitke...

Sol anağa miyasar,
Jel jağınnıń panası,
Jaw jağınnıń qalası,
Asqar tawday aybatıń,
Ağa dárkar jigitke.

Sol ağağa miyasar,
Hám qanatıń-quyrıǵıń,
Eki kóziń ráwshanı,
Sharshaǵanda dem-alıs,
Ini dárkar jigitke.

Sol inige miyasar,
Alısta bolsa bararın,
Jaqında bolsa sorarın,
Kórmey bolmas qararın,
Qanalas tuwǵan nasharın,
Sinli dárkar jigitke.

Sol sinlige miyasar,
Aq-mañlay badam qabaqlı,
Yubqadan piste dodaqlı,
Shashbawları shashaqlı,
Uzun boylı keń qushaq,
Dád boyına jarasqan,
Sáwgil dárkar jigitke.

Sol sáwgilge miyassar,
Alsań qolın taldırǵan,
Ópseń miyrın qandırǵan,
Miyman kelse kútkendey,
Attın júwenin tutqanday,
Adamzattın miywası,
Zúriyat dárkar jigitke.

Tolǵawlardıń tárbıyalıq áhmiyeti

Tolǵawlar kóbinese muńlı jırlar bolıp keledi. Muńlı nama, zarlı ókinish, nalış, muń-sher, xalıqtıń awır awhalı, ayrılıq jırları, xoshlasıw qosıq qatarları tolǵaw namalarına aytıladı.

Tolǵaw namaları, jaylaw, aqırın, tolqınlanıp, júdá ırǵaqlı nala hám qashırımǵa bay sozımlı, júrekti terbeytuǵın, saldamlı, ırǵaqlı, muńlı namalar bolıp keledi.

Qaraqalpaq jırawlarınıń ishinde Ormanbet biy tolǵawın jırlamaǵan jıraw bolmaǵan. 1987-jılı ájiniyaz atındaǵı NMPI dotsenti «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem-óner ǵayratkeri» Kóshkinbay aǵa Asqarov tárepinen 18-minuttan ibarat «Ormanbet biy» tolǵawı tolıq túrinde jazıp alındı. Onda Ormanbet biy ólgennen keyin noǵaylı awqamınıń tarap, bas-basına kóshiwi jónindegi tarıyxıy waqıyalar sóz etiledi.

«Ormambet-biy» tolǵawı

sózi xalıqtıki

Jay. tolǵap

Яр яр яр яр

яр яр яр эй

Ор ман бет биі аў Өл ген де

он сан но ғай йаў бұл ген де

Ул қал ма ды қыз қал ды се бил

«Ormanbet biy tolǵawları»

Ormanbet biy ólgende,
On san noǵay búlgende,
Ormanbettey biylerden,
Ul qalmaq, qız qaldı.

Algır qustıń pánjesi,
Úsh qızınıń genjesi,
Sarışa sulıw der edi...

Terme-tolǵawlardıń qaraqalpaq xalıq (jırshıları) jırawları tárepinen uzaq jıllar dawamında jırlanıp usı kúnge shekem kelip jetkeni biziń ushın júdá áhmiyetli. Ol elede uzaq jıllar dawamında jırlanadı, keleshek áwladlarǵa jetip bara beredi. Termeler hár tárepleme tálim-tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıp, milliy miyrasımızdıń rawajlanıwına xızmet etedi.

Jıraw dástanları

Dástan, yaǵnıy batırlar haqqındaǵı jırlar, qaraqalpaq jırawlarınıń toy-tamashalarında, otırıspalarında jırlaytuǵın negizgi repertuarı bolıp esaplanadı.

Jırawlar repertuarındaǵı batırlar haqqındaǵı dástanlar, baqsılar dástanlarınan pútkilley basqasha. Jırawlar repertuarında súyiwshılık dástanı bolmaydı, batırlar jırı ǵana jırlanadı.

Batırlar dástanında Qaraqalpaq xalqınıń ótkendegi kóshpeli dáwirindegi ómiri, ulıwmalıq qatnas, shańaraq , tariyxıy-etnografiyalıq jaǵday, xalıqtıń dástúri, turmısı, dúnyaǵa kóz-qarası ashıq kórinip turadı. Tiykargı orında gúres, batırlıq urıs, jer-suw, jaylaw ushın talaslar turadı. Al, baqsılardıń dástanında baw-baqsha, lalazar, shámen gúller, sayraytuǵın búlbiller, xan saraylarınıń saltanatı, súyiwshilik qosıqları boladı. Bundaǵı bas qaharman kóbinshe sóz, kúshi hám hiyle menen óz maqsetine jetedi.

Mısalı: Qaraqalpaq baqsıları aytatuǵın «Góruǵlı» dástanında Góruǵlınıń urısı gúresten kóre hiylekerlik, tapqırlıq penen orın alıp turadı. Házirgi kúnleri Qaraqalpaq fol`klorınıń 100 tomlıǵı baspadan shıǵarılıp, jarıq kóriw aldında tur. Xalqımızdıń basınan keshirgen kóshpelilik hám jawgershiliklerine qaramastan bul estelikler xalıq awzınan awızǵa ótip, házirgi dáwirge kelip jetti. Sonlıqtan da Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerin tariyxıy shınlıq penen baylanıstırıp úyreniw maqsetke muwapıq keledi. Sebebi xalıq eposları sol xalıq jasaǵan dáwirler menen baylanıslı bolıp, ayqın súwretlep beredi hám bir neshe *dáwirlerge* bólinedi

1. *Eń eski dáwir.* Buǵan «Shár`yar» dástanı kiredi. Bul dáwir shıǵarmalarında diniy isenimlerden góre, sıyqırlı hádiyseler kóbirek súwretlenedi.

2. *Pecheneg-qıpshaq dáwiri.* XI-XII ásirlerge tuwra keledi.

«Qoblan» dástanı bunıń ayqın dálili. Bul shıǵarmalarda diniy isenimler basım bolıp keledi

2.3. Tolgawlardın tárbiyalıq áhgmiyeti

Tolgaw «Qoblan» dástanınan

Jayıraq

Я

Би ри ба раў

Дәў дин дәс ти бол ды ме нин

па я ным

Тек шық па ған

тән де бар ды бул жа ным

Дәу ден ә зиз кел ди жал ғыз

сул та ның Дәу ден биз ди

а заг әй ле би ри ба рау

А та на нә лет за лым ды

кел ген пир ди кө ре ди

қар қыл дап кү лип кө бик ли

пир ге хәм сөй лей хә бе ре ди

на ха

бе ре ди...

3. Altın orda dáwiri

Bul XIII -XV ásirlerdiń aralıǵın óz ishine aladı. Bul dáwirlerge «Edige», «Er shora» dástanların aytıwǵa boladı. «Edige» dástanında Altın Orda qulaǵannan keyin qaraqalpaqlar «Nogaylı» dep atalǵan urıwlar awqamınıń quramında bolǵan dáwirde payda bolǵan ádebiy miyras. 1985-jılı tatarlar «Edige» dástanın kitap etip shıǵarǵan edi.

Turgınlıq jıllarında «Edige» dástanın jırlaǵanı ushın Erpolat jıraw qamalıp Tash-tyur`mada qaytıw bolǵanlıǵı tariyxtan belgili. Jumabay jıraw variantı dástannıń qaraqalpaqsha variantınıń eń jaqsı úlgerinen esaplanadı. 1987-jılı ájiniyaz atındaǵı NMPİ dotsenti «Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem-óner ǵayratkeri» Qaraqalpaqstan televideniesiniń «xalıq sazları» orkestriniń bas dirijeri Kóshkinbay-aǵa Asqarov tárepinen «Edige» dástanı tolıq túrinde radıonıń alın fondına jazıp alındı. ájiniyaz atındaǵı NMPİ professorı, Keńesbay Allambergenov «Edige» dástanın izertlep shıǵıp, Doktorlıq dissertatsiya jaqladı. «Edige» dástanınıń mazmunı tómendegishe:

Qubır degen áwliyede Baba túkli Aziz degen kisi jasaydı. Periler úsh kepter bolıp, hár jılı usı jerdegi bulaqqa kelip shomılatuǵın edi. Baba túkli Aziz olardıń kiyimlerin urlap, maǵan birewińizdi taslap ketseńiz, kiyimlerińizdi beremen, - deydi. Periler qayıl bolıp, onıń aldına shárt qoyadı. Baba shártti buzadı. Peri babaǵa «endi men saǵan joqpan, ishimde altı aylıq balam bar, sol balanı pálen kúni, pálen degen daraqtıń túbinen tawıp al»-dep ushıp ketedi. Bul balanı Tuman xoja degen kisiniń shorisı tawıp aladı. Balanıń atın Toxtamıs xanǵa

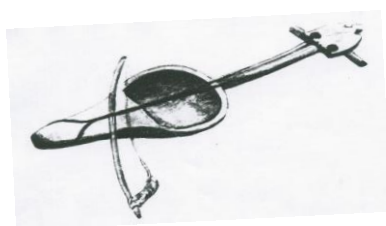
qoydırıwǵa barganda «ǵayıp bala xandiki» - dep balanı xan alıp qalıp atın Edige qoyadı. Edige kamalǵa kelip, xan jılqısın baǵıp júrgende Toxtamıstıń hayalları menen málellesip, wázirdiń sózlerin tınlamay Sátemirdiń eline shıǵınıp ketedi. Sátemir Edigeni jaqsı qabıl etedi. Onı Aqbilek atlı qızın zorlap alıp ketken álip dáwge qarsı jiberedi. Edige dáwdi óltiredi, Aqbilekti ol hayallıqqa aladı. álip dáw Edigeniń bólesi bolıp shıǵadı. Toxtamıstıń jurtındaǵı Edigeniń hayalınan Nuratdin atlı ul tuwıladı. Toxtamısxan wázirlerdiń sózine erip, Nuratdin ólsin degen maqsette onı uzaq joldaǵı Soppashlı Sıpıra jırawdı alıp keliwge buyıradı. Nuratdin aman-esen jırawdı xan sarayına alıp keledi. Nuratdinnen qáwiplenip xan zıyapatında óltirmekshi boladı. Biraq Edigeniń Ańǵısın, Tıńǵısın degen jan doslarınıń járdemi menen Nuratdin ólmey qaladı. Ol Sátemirdiń jurtına, ákesi Edige tárepke qashırıladı. Sátemirxan, Edige hám Nuratdin qosılıp Toxtamıs xanǵa qarsı atlanıs jasaydı. Dástanda Nuratdin Toxtamıs xandı óltiredi. Edige menen Nuratdin málellesip, Qara tiyin Alıptıń qarǵısı menen Nuratdinniń qamshısınıń bawı úzilip ketip, Edigeniń oń kózin shıǵaradı. Ózin ayıplı sanaǵan Nuratdin atasına bara almay, shet-shebirlerde júredi. Kenjembay wázir ayıbına Edige menen Nuratdindi jarastıradı.

«Bir múshesi kem bolsa xan bola almaydı» degen kitaptıń ráwiyatı boyınsha Edige taxttı Nuratdinge tapsıradı. Dástan usılay tamam boladı.

Dástanniń baslı qaharmanları Edige menen Nuratdin fol'klorlıq planda súwretlengen bul qaharmanları turmıs haqıyqatlıǵı menen de bekkem baylanısıp atır. Mısalı, Edigeniń Toxtamıs xannıń úyindegi

konfliktleri, Sátémir xanğa barıwı, Nuratdinniń xan xızmetin orınlawı, atasın izlewi, atası menen málellesiwi, keyin jarasıwı t.b. turmıslıq epizodlar.

Dástanda tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar dástandı dóretiwshılerdiń kóz-qarasına baylanıslı súwretlenedi. Olardıń kóz-qarasında birinshi gezekte jaqsılıq penen jamanlıq, aq penen qara, adamgershilik penen buzıqlıq, saqıylıq penen sıqmarlıq, danalıq penen aqmaqlıq, kúshlilik penen ázzilik, tapqırılıq penen topaslıq, qısqası hár bir nárseniń unamlı hám unamsız qásiyetleri tiykarǵı orındı iyeleydi. «Edige» dástanınıń basqa qaraqalpaq dástanlarınan ayırmashılıǵı bar. Mısalı, «Qırıq qız», «Qoblan», «Alpamıs» dástanlarında gúres sırtqı jawlarǵa, basıp alıwshılarǵa qaratılǵan, al «Edige»de tiykarǵı gúres tek el ishindegi zulım patsha menen, ádil batır arasında baradı, sırtqı jaw haqqında gáp bolmaydı. Dástanda basqa ellerge atlanısı haqqında bir awız sóz joq. «Edige» óziniń mazmunı hám janrlıq ózgesheligi boyınsha tariyxıy dástan.

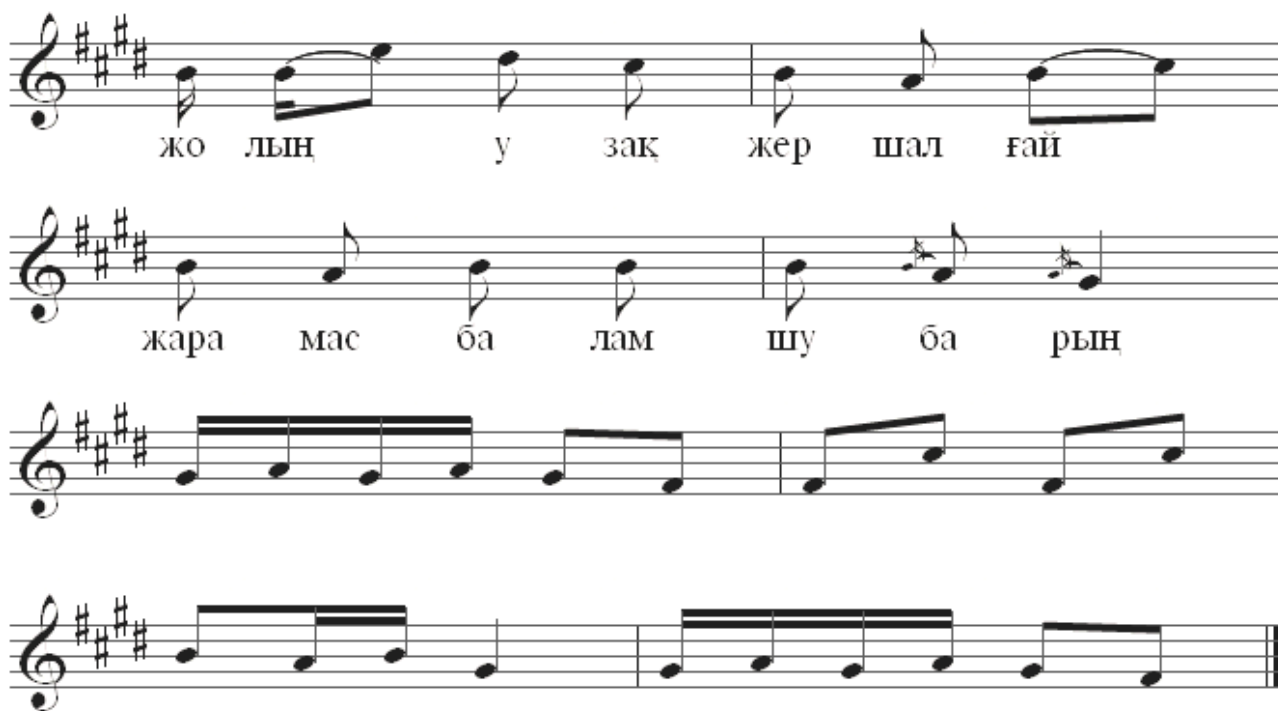

«Edige» dástanınan úzindi

Tezirek

Ал ма дан қы зыл жү зим бар

Қа ра нар қас кө зім бар
 Қу ла ғың салып құп тың ла
 А наң ның ай тар сө зі бар
 Ғасыл дүр си зін за ты ңыз
 қайытпа ғай ба лам пә ти ңіз
 Бул сапа рың ды қой саң нә
 Арық тур ма ған а ты ңыз
 Алты ай мәу лет бер дей мен

4. *Qońrat-Baysın dáwiri.* Ol XV-XVIII ásirge shekemgi aralıqtı óz ishine aladı. «Alpamıs», «Máspatsha» dástanlarında urıwları birlestiriw haqqındaǵı iri máseleler ortaǵa qoyıladı.

«Alpamıs» dástanı baslanganda «Qońrat» -dep baslanadı. «Alpamıs» dástanınıń versiyalarına qazaq, ózbek xalıqlarında ortaǵa. Bul versiyalardıń bir-birinen ayırmashılıǵı joq. Bunıń barlıǵıda «Jıydeli-Baysın» jerinde Qońrat degen elinde bolıp ótedi. «Alpamıs» dástanındaǵı negizgi sóz etiletuǵın nárseler urıwlıq talas, jer talası, jaylawǵa talasıw hám urıwlıq qatnaslar. Qaraqalpaqlarda «Alpamıs» dástanın bilmeytuǵın jırawlar bolmaǵan.

5. *Xorezm dáwiri.* Bul dáwirde Qaraqalpaq jıraw-baqslarınıń tvorchestvosınıń rawajlanıwına ayırıqsha sharayat jaratılǵan dáwir. «Goruǵlı», «Ǵarip-ashıq», «Sayatxan- Hamra» sıyaqlı kóplegen ashıqlıq dástanlardıń taralıwına alıp keldi.³

³ Japaqov N., Mambetov Q. Qaraqalpaq a'debiyatı tariyxı. 40-41 betler, No'kis, «Qaraqalpaqstan»-1983.

Juwmaqlaw

Jaslardı ruwxıy ádeplilikke jetelewshı tálim-tárbiyalıq elementler sóz hám saz ırğaqlarınıń sintezinde professional tárizinde berilgeni, olardı durıs qabıllaw, tuwrı baha beriwge úyretiw, jaslar qálbinde ádeplilik elementleriniń qáliplesiwine xızmet qıladı. Sonıń ushın da tálim hám tárbiya oshaǵı bolǵan ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde, orta arnawlı kásip-óner kolledji, joqarǵı oqıw orınlarında, óspirim oqıwshılardıń, talabalardıń ruwxıy ádeplilik estetikasında tárbiyalanıwına ayrıqsha itibar beriliwi, baslı wazıypalardıń biri bolıp qala beredi.

Pedagogikanıń teóriyası, bul –ilim, bilim barısı menen, jónelis baǵdarı menen, didaktika menen túsindiriletuǵın bolsa, teoriyadan ámeliyatqa ótiw, (yaǵnıy ámeliyat-bul tikkeley insan, bala) menen shuǵıllanadı.

İnsan (*hamasapıns*) - bul aqıllı janzat. Tek insan ǵana dúnyada bilimi menen ólshenedi. Adamnıń qansha bilimi kóp bolsa, insanıylıǵı sonsha arta beredi. Sonıń ushın bala, aldaǵı waqıtları turmısta qollanıwı ushın bilim iyelewi tiyis. Al bilimdi sanalı, ańlı ráwishte sezip, boyına sińdirip alıwı ushın kónlikpe, yaǵnıy ámeliyat kerek boladı. Muzıkalıq tálimde bala úyrenilip atırǵan muzıkalıq shıǵarmanıń teóriyalıq bilimin ámeliyatta bir kórsetkennen orınlay almaydı, sebebi onda kónlikpe joq. Demek alınǵan bilim kónlikpege, kónlikpe tájiriybege, tájiriybe bolsa sheberlikke qaray ósip bara beredi. Bul óz gezeginde insannıń kúndelikli turmıs tárizine aylanadı, yaǵnıy insannıń mánawiyatı, ruwxiyatı qáliplesedi degen sóz.!

Hár túrli bilimler jıynaǵı, -insannıń sotsiallıq negizin quraydı, al pedagogikanıq maqseti, onı kúsheytiw hám rawajlandırıw bolıp esaplanadı. İnsannıń sotsiallıq negizi bolsa, tómendegilerden nár alıp, bayıp bara beredi:

1-Shańaraq (xojalıq jumısları).

2-Bala-baqsha.

3-Orta mektep.

4-Kolledj.

5-Joqarı oqıw orını.

6-Sotsial ortalıq.

7-Ǵalaba xalıqlıq xabarlandırıw quralları.

Sonıń ishinde bilimlendiriw hám tárbiya menen rásmiy shuǵıllanatuǵın, yuridikalıq hújjetleri bar, mámleket tárepinen tastıyqlanǵan tálim-tárbiya orınları.

Bular:

1-Bala-baqsha.

2-Mektep.

3-Kolledj.

4-Joqarı oqıw ornı.

Bul orınlarda mámleket tárepinen belgilengen standart tiykarında bala tálim hám tárbiya aladı. Al, eń dáslepki tárbiyanı bolsa, bala ózi tuwılıp ósken shańaraqta, shańaraq aǵzaları menen, óz-ara múnásibetleri arqalı aladı. Balanıń keleshekte shaxs sıpatında er jetiwinde, qanday shańaraqta tárbiyalanǵanlıǵı, óziniń ata-anası menen óz-ara múnásibetleriniń qanday jaǵdayda ótkenligi úlken áhmiyetke iye. Bul temanıń uzaq ótmishke iye ekenligin derlik barlıq milletler xalıq awız eki tvorchestvosı úlgeri mısasında kóriwimiz múmkin. Mıń-mıńlaǵan jıllıq tariyxqa iye bolǵan xalqımızdıń dástanları («Alpamıs», «Edige», «Qırıq-qız», «Góruǵlı», «Sháriyar») sonday-aq shıǵıs xalıqları ushın úlken tiykar bolǵan hind xalıq dástanları «Maxabxarat», «Ramayana» sıyaqlı dástanlarda bul másele jarqın sáwlelengen. Hár bir xalıqtıń tariyxı, sol xalıqtan jetilip shıqqan, ullı danaları, márt qaharmanları, pıdayı insanlardıń ólmes danalıq sózleri hám kóz-qarasları tiykarında jaratıladı.

Bul óz náwbetinde eń aldǵı menen salamat násildi tek ǵana táni saw, quwatlı etip qoymastan, ruwxı, oy-pikiri taza, iymanlı, bilimli márt áwladtı er jettirip tárbiyalawda baylanıstırıwshı kópir jolın atqaradı. Sonlıqtan da muzıkalıq namalardıń negizin hám sırların taza niyetli, pák kewilli insan ǵana keń túsine aladı.

Fol`klorlıq ruwxıy miyraslarımız (dástan, terme-tolǵawlar, qosıqlar) bolsa, xalıq qaharmanlarınıń ádeplilik úlgerisi sıpatında kórsetilgen.

Tárbiyalangan shaxs - bul ózligin anlagan insan. Al, ózligin anlaw, barlıq insanıy pazıyetlerdiń eń dáslepki tiykarı bolıp esaplanadı. Sebebi, aqıl, huqıqıy bilimler sıyaqlı kóplegen bir tárbiya túrin júzege keltiriw, álbette adamnıń joqarǵı nerv sisteması bolǵan ańı (sanalı oyı), sezimi menen baylanıslı. Ózligin anlagan insan eldi, Watandı anlaydı, súyispenshilik, insanıylıq sıyaqlı ruwxıy minezlilik pazıyetlerdiń iyesi boladı. Ol óz pikirine iye bolıp, órlewge, rawajlanıwǵa umtıladı. Bul jerde bizge ótmishti hám házirgi dáwirdi baylanıstırıwshı tárbiya quralı sıpatında milliy muzıka járdemge keledi. Muzıkanı ańlı rawishte qabıllawdıń psixologiyalıq hám pedagogikalıq tiykarlarına súyensek, onda bala minezindegi ádepliliktiń qalıplesiwinde «Muzıka» pániniń áhmiyeti oǵada ullı. Muzıkalıq shıǵarma tıńlawshınıń qálbinde kúshli hám ájayıp jaǵımlı sezim oyatadı, emotsional sezimine tásir etedi hám usınday jol menen oqıwshınıń ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Muzıka arqalı turmıstıń hámme tarawları eleslep kórinedi hám real barlıqtı biliwdiń ayırıqsha túri sıpatında sotsiallıq múnásebetlerdi sáwlelendiredi, adamlardıń xarakterin, olardıń ishki dúnyasın, oy-tuyǵıların ashıp beredi. Ol óz gezeginde mektepte muzıka sabaqlarında úyrenilip atırǵan muzıka shıǵarmasınıń tásirine baylanıslı. Muzıkanıń ózine tán tásir etiwshı qásiyetleri arqalı sırtqı dúnyanıń hár qıylı kórinisleri balanıń sub`ektiv halatı, oy-sezimleri sıpatında talqılanadı. áne usı ádeplilik sezimleriniń mazmunı minezdıń qalıplesiwine jol ashıp beredi. Muzıkalıq shıǵarmanıń mánisi hám mazmunınan balanıń lázzetleniwi júdá quramalı qubılıs bolıp, onıń mazmunı oqıwshı ańında qayta islep shıǵarılıwı, qabıl etiliwi kerek. Bunda jas óspirimnıń pútkil ómir tájırıbesi, júzege kelgen minez-qulqı, talpınıs xáreketi, kóz-qaraslar, átıraptaǵı adamlar menen júzege kelgen múnásibetleriniń xakteri kibi qubılıslar tıńlap atırǵan muzıka shıǵarmasın ózlestiriwde, namanı bahalawı, mineziniń qalıplesiwine tásir etedi.

Bul sezimler bala minezindegi potentsial imkanıyatlardıń ósiwine, pisxologiyalıq rawajlanıwına belsene tásir etiwı menen onıń qálbinde júzege kelgen dáslepki sezimler, eń ápiwayı sezimler tiykarında áste-aqırınlıq menen joqarı sotsiallıq tuyǵıları júzege keledi. Yáǵnıy,

1-Qabıllaw.

2-Kóz aldına keltirip oylaw.

3-Bilimleri tiykarında reallıq nátiyjeler júzege keledi. Sonın tiykarında ómirge kóz-qaras, xarakter kibi insannın tiykarǵı pazıyletleri qurala beredi. Namanı qabıllaw, bul hámıyshe sezim tuyǵılardan baslanadı. Eń dáslep sezim oyanıwdan baslanıp, sońınnan pikir júzege keledi, bul sezim-tuyǵılar, pikirler, sistemalı maqsetke muwapıq tárizde durıs baǵdar berilse, biz joqarıdaǵı aytıp ótken muzıkanı tınlawdıń psixologiyalıq hám pedagogikalıq tiykarı bolǵan ruwxıy ádepliliktiń nátiyjesi kelip shıǵadı. Muzıkalıq tálim hám tárbiya arqalı insandı ruwxıy ádeplilikke tárbiyalaw barısında, olarda ózin tuta biliw, basıqlıq usaǵan xarakteri, erki, óz kelbetin tabadı. Al balanın xarakteri bolsa, tiykarınan dóretiwshilik jumıslarda júzege keledi.

Sol kóz-qarastan oqıwshılardıń tiykarǵı dóretiwshilik jumısı oqıw, teoriyalıq bilimlerin ámeliyatta qollanıw bolıp tabıladı. Sebebi, ruwxıy qádiriyatlarımız insan qálbine gózzallıq nálshesin egip, jaman illetlerden asıraydı. İnsandı ruwxıy páklikke shaqıradı, bilim sheńberin keńeytedi, hár bir qádemın oylap basıwǵa, jeti ólshep bir kesiwge úyretedi, ulıwmalastırıp aytqanda milliy maqtanısh sezimlerin payda etedi.

Qaraqalpaq jırawları júdá erte zamannan kiyatırǵan xalıqtıń kórkem ónerin atqarıwshılar, dóretiwshiler, alıp júriwshiler, saqlawshılar. Olar qarapayım xalıqtan shıqqan talantlı adamlar. Hár bir jıraw menen baqsı xalıq qosıqların, dástanların sheber ayta biletuǵın, Qobızda, duwtarda xalıq namaların ustalıq penen sherte biletuǵın qara sózdi kórkem diktsiyada sóyley alatuǵın, adamlar menen mámlesinde yumorǵa bay qásiyetlerge iye.

Bul qaraqalpaq jıraw-baqsılarınıń hámmesine derlik xarakterlispetsifikalıq ózgesheliklerden esaplanadı.

Sonın menen birge jıraw-baqsılardıń eń talantlarınanda qosıq shıǵarıw menen nama dóretiw uqıplarınıń da yaǵniy shayırlıq hám kompozitorlıq qásiyetlerdiń de bolatuǵının aytıw kerek. Bul qubilistiń eń ayqın mısalları retinde Qurbanbay jıraw, Qiyas jıraw, Japaq taǵı basqa baqsılardı kórsetiwge

boladı. Bunda minanday bir jaǵdaydı esapqa alıw kerek, qosıq shıǵarmasa da xalıq namasına jan berip shertetuǵın baqsı-jırawlar da kóplep boladı, bular óz aldına atqarıw stiline, manerasına iye bolǵanlıqtan olar belgili bir «original» ǵa jatadı. Bunı ápiwayı xalıq tilinde «Eshan baqsı jolı», «Qiyattıń jolı», «Esemurattıń jolı» dep túsindiredi. Bul Ğjollarǵı shin mánisinde ayrıqsha bir stil`lik ózgesheliklerdi qurap turadı. Bir qansha uqsas stil`lerdi óziniń ishine alǵan, atqarıw manerası boyınsha bir-birine jaqın turatuǵın jıraw-baqsılardı ustazlıq shákirtlik jaǵınan janli baylanısına qaray, túpki eń ataqlılarınıń atı menen mekteplerge shártli túrde bóliwge boladı. Misalı, Nurabilla jıraw mektebi.

Barlıq qaraqalpaq jırawlarınıń epikalıq repertuarında «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha», «Shár`yar», «Qırıq qız» taǵı basqa dástanlar menen tek ǵana Qobızda atqarılatuǵın namalar menen termeler, tolǵawlar bolǵan. Qurbanbay hám Qiyas jırawlar repertuarında jańa dástanlar bar hám burıńǵı traditsiyalıq dástanlardı úlken individuallıq ayrıqshalıqlar menen jırlanadı. Bul dástan janrınıń payda bolıwı hám qalıplesiwinde jıraw-baqsılardıń dóretiwshilik isin kórsetip turadı. Bul protsess burınnan fol`klorlıq tvorchestvoda orın alǵan bolıwı kerek. Jeke jıraw hám basqa dóretken dóretpelerdiń barlıǵı emes, al eń hasılı, eń xalıqlıq hám kórkemlik jaǵınan sheber qurılǵanları traditsiyalıq shin mánisinde pútkil xalıqqa tanılǵan súyip tıńlanatuǵın ulıwma xalıqlıq dóretpе dárejesine kóterilgen. Nogaylı dáwirinde onnan hám soń payda bolǵan qalıplesken dástanlardıń dóretiliwinde sózsiz Soppaslı Sıpıra jırawdıń sońın ala Jien, Shankót, Aytuwar, Jiemurat, Turimbet, Siban, Dúysenbay, Paleke, Nurabilla, jırawlardıń rolı ayrıqsha bolǵan.

Hár bir jıraw ózsózine, óziniń individuallıq atqarıw sheberligineıye. 1902-jılı Jiemurat jıraw, 1940-jılı Ógiz jıraw, 1958-jılı Qiyas jıraw, 1960-jılı Esemurat jıraw tárepinen jazılıp kitap etip basıp shıǵarılǵan.

Haqıyqatında da jırawlar dóretiwshiliginde kórkem ónerdiń kóp túriniń kontsentratsiyası bar ekenligi óz-ózinen túsiniqli. Birinshiden, jıraw-baqsıshılıqta qosıq aytıwshılıqtıń ásirese xalıq qosıqların aytıwdıń orın alıwı-

vokallıq iskusstvo bar. Bunda qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń Qobızda, duwtarda aytılatuǵın bir neshe dúrkini, mazmunı, teması, aytıw manerasına qaray bólinetuǵın qosıqlar, shayırdıń qosıqları, termeler, tolǵawlar taǵı basqalar bar. Usı jaǵınan qaraqalpaq xalıq qosıqların sheber atqarıwdıń, jerine jetip orınlawdıń klassikalıq úlgiler basqa jırawlar tárepinen jetilistirilgen.

Ekinshiden, jıraw-baqsılar qaraqalpaq xalqınıń duwtarda, Qobızda, shertiletuǵın barlıq milliy namalarınń iyesi. Bul eki áspapta tolıp atırǵan xalıq sazları, namaları shertilgen. Sonlıqtan qaraqalpaq muzıkası haqqında sóz baslaǵanda olardı Qobız benen duwtardan, olardıń atqarıwshıları jıraw menen baqsıdan ayırıp qarawǵa bolmaydı. Qaraqalpaq xalıq muzıkasınıń tiykarǵı baylıǵı onıń jıraw-baqsılarında saqlanǵan. Sonıń ushın qaraqalpaq xalıq muzıkasınıń tamırları menen dáreklerin, milliy boyawları menen ózgesheliklerin baqsı-jırawlardan tabamız.

Úshinshiden baqsı-jırawlardıń tvorchestvosında vokallıq hám muzikalıq kórkem-ónerdiń túrinen basqa poeziya janrınıń úlgileri kórkem sóz iskusstvosı orın alǵan.

Poeziya qaraqalpaq kórkem sóz iskusstvosında eń eski janrlardan bolıp, onıń ritmikalıq, rifmikalıq, ulıwma poetikalıq strukturası atam zamannan baqsı-jırawlar atqarǵan xalıq qosıqlarında, xalıq dástanlarında qalıplesken.

Házirgi poeziyasınıń tiykarǵı dereklerin uyqas, kuplet, ulıwma buwin birliǵı, súwretlew usılı, muzikalıq, obrazlılıq, taǵı basqa qosıqqa xarakterli bolǵan barlıq qásiyetler xalıq qosıqlarınıń bay túrlerinde, dástan poeziyasında kóriwge boladı. Sonlıqtan baqsı-jırawlar biziń áyem zamannan kiyatırǵan poeziyamızdıń dóretiwshısı hám atqarıwshısı sıpatında onıń saǵasında turadı.

Tórtinshiden, baqsı-jırawlar tvorchestvosında, ásirese olar atqarǵan dástanlarda ushırasatuǵın proza óziniń jetiliskeń strukturası hám kórkemlik ózgeshelikleri menen jańa prozanıń hám dramaturgiyanıń payda bolıwında sheshiwshı rol oynaydı hám tiykarǵı súyenetuǵın milliy úlgilerdiń biri boldı. Sonlıqtan házirgi prozamızdıń, dramalıq shıǵarmamızdıń eń tiykarǵı dáreklerin anıqlaǵanda gúmansız ertek prozasına salıstırǵanda dástan prozasınıń

anagurlım jetilisken, islengen, real` kórkem súwretlewge ádewir jaqın ekenin kórsetiw kerek.

Baqısı-jırawlar tárepinen islengen awız-eki proza biziń házirgi prozamızdıń rawajlanıwına úlken tásir jasadı.

Besinshiden, qosıqta da, prozanı da jıraw-baqısınıń óz-aldına bir diklomatsiyada oqıwı, bundağı atqarıwshılıq qásiyet, artnetikalıq sheberlik, shayırlar ushın da, artistler ushın da, shıǵarmalardı oqıw, rollerdi oynaw ushın súyengen úlilderdiń biri bolıp qalǵanın eslewge tuwra keledi.

Altınshıdan, jıraw-baqсылardıń adamlar, tamashagóyler, tıńlawshılar menen qatnasında, dástanniń mazmunında geypara qızıqlı orınlarda yamasa tıńlawshılardıń usınısı menen geypara yumorlıq-satıralıq qosıqlardıń birewge arnap aytılw dástúri-nama alıwda yumorislik qásiyetleri ayrıqsha kózge taslanadı. Bunda jıraw-baqсылarǵa tábiyǵiy tán bolǵan «degishpelilik» úlken rol oynaydı. Jıraw-baqсылar degishpeni iske qosıp jıynalǵanlar menen tillesedi, adamlardı kúldirip waqtın xosh etedi. Jıraw-baqсылardaǵı jiyi ushırasatuǵın yumor-satıralıq mamentler biziń shayır yumoristlerimizge de, artist yumoristlerimizge de úlgi bolǵanın belgilep ótiwge boladı.

Baqısı-jırawdıń talantlıları improvizatsiyaǵa yadtan qosıq shıǵarıw uqıbına iye boldı. Olar dástandı atqarǵanda emes, al toy, otırspada suwirip salmay qosıq shıǵaratuǵın bolǵan. Bular belgili adamlar, hádiyselerge arnalǵan. Improvizatsiya qaraqalpaq qosıq dóretiwsılıgindegi belgili bir qubilistan esaplanadı.

Paydalangan ádebiyatlar

1. I.A.Karimov „Barkamol avlod orzusi“. T.Ózbekston 1998 yil.
2. I.A.Karimov „Istiqlol va mánaviyat“. T.Ózbekston 1994 yil.
3. I.A.Karimov „Yuksak mánaviyat engilmas kuch“,T.Mánaviyat 2008 yil.
4. Ayimbetov. Qalli «Xalıq danalıǵı» Nókis «Qaraqalpaqstan» 1988-j.
5. Adambaeva. T, M.Jiemuratov «Jıraw namaları» Nókis «Qaraqalpaqstan» 1991-j.
6. Alewov.O «Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı» ` . Nókis «Bilim» baspası. 1993-j.
7. Maqsetov.Q «Dástanlar jırawlar baqsılar». Nókis «Qaraqalpaqstan» 1992-j.
8. Maqsetov. Q «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları». Nókis «Qaraqalpaqstan» 1983-j
9. Mambetov. K. «Qaraqalpaq tolǵawları» Nókis «Bilim» baspası 1995-j
10. Maqsetov.Q «Qaraqalpaq dástúr qosıqları». Q.Palimbetov Nókis «Bilim» baspası 1997-j.
11. Mambetov.K.«Qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq tarıyxı». Nókis «Qaraqalpaqstan» 1995-j.
12. Xayratdinov.A «Qobız namaları» av.. Nókis «Qaraqalpaqstan» 1997-j.
13. B.Qalmenov «Jaslardı ruwxıy ádeplilikke tárbiyalawda Jumabay jıraw Bazarov atqargan terme-tolǵawlardıń áhmiyeti» (*metodikalıq qollanba*) Nókis-2010